

Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026–2029

Spis treści

1. WPROWADZENIE	1
1.1. Podstawa prawna przygotowania Programu.....	1
1.2. Spójność z dokumentami strategicznymi.....	2
Spójność z regulacjami międzynarodowymi	2
Spójność z dokumentami strategicznymi poziomu krajowego	3
Spójność ze Strategią Rozwoju Województwa Mazowieckiego do 2030 roku	4
1.3. Zadania samorządu województwa wynikające z przepisów prawa.....	4
2. CZĘŚĆ PLANISTYCZNA	7
2.1. Misja opieki nad zabytkami województwa	7
2.2. Obszary strategiczne programu	8
Obszar strategiczny A: Świadomość	8
Obszar strategiczny B. Pomoc i wsparcie	12
Obszar strategiczny C. Działanie	13
3. CZĘŚĆ ZARZĄDCZA	15
Struktura zarządzania Programem	15
Realizacja.....	16
Monitoring realizacji Programu	17

1. WPROWADZENIE

1.1. Podstawa prawna przygotowania Programu

Bezpośrednią podstawą sporządzenia niniejszego Programu opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026-2029 (dalej Program) jest art. 87 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (dalej UOZ lub Ustawa), który brzmi:

1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.
2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności:
 - 1) (uchylony);
 - 2) uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;
 - 3) zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;
 - 4) wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;
 - 5) podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;
 - 6) określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;
 - 7) podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.
3. Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.
4. Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym.
5. Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

6. Sprawozdanie z realizacji wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami jest przekazywane Generalnemu Konserwatorowi Zabytków i właściwemu wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków w celu jego wykorzystania przy opracowywaniu, aktualizacji i realizacji krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

1.2. Spójność z dokumentami strategicznymi

Spójność z regulacjami międzynarodowymi

- II Protokół do Konwencji Haskiej,
- Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Paryż 1972 (ratyfikowana przez Polskę w 1976 r.),
- Europejska Konwencja o Ochronie Dziedzictwa Architektonicznego, Grenada 1985 (ratyfikowana w 2011 r.),
- Międzynarodowa Karta Ochrony Miast Historycznych ICOMOS (Toledo-Waszyngton 1987),
- Europejska Konwencja o Ochronie Dziedzictwa Archeologicznego, La Valetta 1992 (ratyfikowana w 1996 r.),
- Europejska Konwencja Krajobrazowa, Florencja 2000 (ratyfikowana w 2004 r.),
- Konwencja w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego, Paryż 2003 (ratyfikowana w 2011 r.),
- Konwencja w sprawie ochrony i promowania różnorodności form wyrazu kulturowego, Paryż 2005 (ratyfikowana w 2007 r.),
- Dokument z La Valletty w sprawie ochrony i zagospodarowania miast historycznych i dzielnic zabytkowych – przyjęty przez 17 Zgromadzenie Generalne ICOMOS w 2011 r.,
- Nowa Karta Ateńska 2003 – Wizja miast XXI wieku, Lizbona 2003 r.,
- Zalecenie UNESCO w sprawie historycznego krajobrazu miejskiego, przyjęta na 35 sesji Konferencji Generalnej UNESCO w 2011 r.

Spójność z dokumentami strategicznymi poziomu krajowego

Program jest kierunkowo zgodny z:

- A. **Strategią Rozwoju Kapitału Społecznego 2030 (SRKS2030)**, gdzie wskazano Cel szczegółowy 2. *Wzmacnianie roli kultury w budowaniu tożsamości i postaw obywatelskich*, a w jego ramach punkt 2.2. *Ochrona dziedzictwa kulturowego oraz gromadzenie i zachowywanie dóbr kultury*, gdzie czytamy m.in.: „Jednym z kluczowych zadań państwa w tym obszarze jest zatem dalsze inwestowanie w zachowanie obiektów zabytkowych oraz usprawnianie systemu ochrony zabytków. W tym celu realizowany będzie projekt strategiczny pn. Krajowy Program Ochrony Zabytków i Opieki nad Zabytkami (KPOZOZ)”;
- B. **Krajowym programem ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023–2026** (zgodność kierunkowa z całością dokumentu);
- C. **Krajową Strategią Rozwoju Regionalnego 2030 (KSRR 2030)**, gdzie w ramach celu 1 *Zwiększenie spójności rozwoju kraju w wymiarze społecznym, gospodarczym, środowiskowym i przestrzennym* w punkcie 1.5. *Rozwój infrastruktury wspierającej dostarczanie usług publicznych i podnoszącej atrakcyjność inwestycyjną obszarów* pojawia się podpunkt 1.5.3. *Infrastruktura społeczna*, w którym czytamy: „Poprawa dostępności obejmuje nie tylko infrastrukturę w ramach służby zdrowia oraz edukacji, ale również obiekty turystyczne, sportowe, tereny rekreacyjne oraz **zabytki** i miejsca kultury”.

Najważniejsze przepisy krajowe tworzące otoczenie prawne Programu to:

- 1. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami.
- 2. Ustawa z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym.
- 3. Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. Prawo ochrony środowiska.
- 4. Ustawa z dnia 9 października 2015 r. o rewitalizacji.
- 5. Zarządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 8 września 1994 r. w sprawie uznania za pomnik historii.
- 6. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 26 maja 2011 r. w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem.
- 7. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 kwietnia 2012 r. w sprawie sposobu i trybu zaliczania bibliotek do niektórych bibliotek naukowych oraz ustalenia ich wykazu.

8. Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 4 lipca 2012 r. w sprawie narodowego zasobu bibliotecznego (Dz.U. 2021 poz. 1308).

Spójność ze Strategią rozwoju województwa mazowieckiego do 2030 roku

Program niniejszy stanowi uszczegółowienie dziedzinowe *Strategii rozwoju województwa mazowieckiego do roku 2030 Innowacyjne Mazowsze*, zapisujące całość polityki opieki nad zabytkami samorządu województwa, jaka będzie realizowana do roku 2030 i dodatkowo wyznacza rezerwę programową zamierzeń co do opieki nad zabytkami przez kolejne dwa lata. W stosunku do ogólnej *Strategii 2030 Innowacyjne Mazowsze* niniejszy dokument jest więc strategicznym programem tematyczno-etapowym: ustanawia politykę publiczną w jednym zakresie tematycznym – opieki nad zabytkami, w horyzoncie 2025 r.

1.3. Zadania samorządu województwa wynikające z przepisów prawa

Samorząd Województwa Mazowieckiego występuje w podwójnej roli: po pierwsze jako właściciel obiektów zabytkowych, a po drugie – w znacznie szerszym zakresie – jako jednostka samorządu terytorialnego poziomu regionalnego, odpowiedzialna za wykonywanie zadań o charakterze wojewódzkim w zakresie opieki nad zabytkami w skali województwa. W tym drugim aspekcie zadania samorządu województwa wynikają z art. 11 ust. 2 pkt 7 ustawy o samorządzie województwa, zgodnie z którym prowadzi on politykę rozwoju województwa, obejmującą **wspieranie rozwoju kultury oraz sprawowanie opieki nad dziedzictwem kulturowym i jego racjonalne wykorzystywanie**. Do zadań samorządu województwa w tym zakresie – na podstawie przepisów innych ustaw – należy w szczególności:

1. z ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami:
 - a. uwzględnianie zadań ochrony zabytków i opieki nad zabytkami: przy sporządzaniu i aktualizacji strategii rozwoju województwa i planu zagospodarowania przestrzennego województwa (art. 18),
 - b. udzielanie dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytku wpisanym do rejestru lub znajdującym się w gminnej ewidencji zabytków, na zasadach określonych w uchwale podjętej przez sejmik województwa (art. 81),
 - c. sporządzanie wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami (art. 87).

2. z ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym: uwzględnianie w planie zagospodarowania przestrzennego województwa i planie zagospodarowania przestrzennego obszaru metropolitalnego systemu obszarów krajobrazu kulturowego oraz dziedzictwa kulturowego i zabytków (art. 39 ust. 3 pkt 2).
3. z ustawy o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu¹ (poprzez zmiany wprowadzone w innych ustawach):
 - a. sporządzanie dla obszaru województwa audytu krajobrazowego (art. 38 a ustawy o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym).

Ponadto na podstawie odrębnych przepisów samorząd, realizując swoje zadania w zakresie opieki nad zabytkami i dbałości o niematerialne dziedzictwo kulturowe, może w szczególności:

- popularyzować dobre wzory aktywnej opieki nad zabytkami i dziedzictwem kulturowym;
- współpracować z jednostkami obu szczebli samorządu lokalnego w zakresie tworzenia prawnych form ochrony zabytków (parki kulturowe, plany miejscowe);
- organizować przedsięwzięcia edukacyjne związane z dziedzictwem kulturowym regionu oraz przedsięwzięcia promocyjne w tym zakresie;
- prowadzić promocję dziedzictwa materialnego i niematerialnego regionu;
- organizować współpracę z uczelniami na rzecz realizacji Programu;
- obejmować patronatem Marszałka przedsięwzięcia w zakresie ochrony dziedzictwa;
- tworzyć katalogi wzorców budownictwa regionalnego charakterystycznego dla krajobrazów kulturowych poszczególnych części województwa;
- wspierać promocyjnie tradycyjne produkty regionalne;
- organizować spotkania i konferencje dotyczących problematyki dziedzictwa;
- wspierać własne instytucje kultury w realizacji projektów i zadań dotyczących dziedzictwa kulturowego regionu;
- przyznawać nagrody i stypendia osobom zajmującym się opieką nad zabytkami.

¹ Ustawa z dnia 24 kwietnia 2015 r. o zmianie niektórych ustaw w związku ze wzmocnieniem narzędzi ochrony krajobrazu (Dz.U. 2015 poz. 774).

Ponadto samorząd województwa pełni również zadania jako właściciel zabytków. Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (art. 5 i art. 71 ust. 2 w związku z art. 6 ust. 1 pkt 2 ustawy o samorządzie województwa) należy do nich przede wszystkim sprawowanie opieki nad obiektami, do których posiada tytuł prawny.

Jednak należy dodać, że choć nie wynika to wprost z przepisu ustawy (a więc z żadnej normy szczegółowej), to z szerszej zasady prawnej wyrażonej w art. 2 ust 2. ustawy o samorządzie województwa² można wyczytać zadanie tworzenia rozwiązań budujących właściwy klimat wokół ochrony dziedzictwa. W tym ujęciu opieka nad zabytkami sprawowana przez samorząd województwa jako właściciela powinna mieć charakter wzorcowy i inspirujący.

² Przepis ten brzmi: „Do zakresu działania samorządu województwa należy wykonywanie zadań publicznych o charakterze wojewódzkim, niezastrzeżonych ustawami na rzecz organów administracji rządowej”.

2. CZĘŚĆ PLANISTYCZNA

Przyjmujemy w niniejszym Programie następującą strukturę celów i działań je realizujących:

- Generalny cel Programu jest zawarty w deklaracji jego **misji**³.
- Z rozwinięcia misji wynikają **trzy obszary strategiczne** – trzy obszary koncentracji działań Programu.
- W każdym z obszarów wyznaczamy **przedsięwzięcia strategiczne**.

2.1. Misja opieki nad zabytkami województwa

Misja to nadrzędna wartość, której realizacja stanowi stały, długofalowy cel samorządu województwa. Misja opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim powinna stanowić inspirującą odpowiedź na zdiagnozowane kluczowe problemy ochrony dziedzictwa w województwie. Przyjęto, że poczynawszy od okresu 2026–2029 będzie sformułowana nowa misja opieki nad zabytkami, która brzmi:

Wspierać świadome i inkluzywne
współtworzenie dziedzictwa województwa
mazowieckiego jako żywego procesu
społecznego, opartego na dialogu, trosce
o różnorodność pamięci i odpowiedzialnym
korzystaniu z przeszłości w kształtowaniu
wspólnej przyszłości.

³ W niniejszym programie zrezygnowano z odrębnego formułowania wizji strategicznej i celów strategicznych. Cele będą dotyczyły konkretnych przedsięwzięć.

2.2. Obszary strategiczne programu

Obszary strategiczne to pola wartości, jakie chcemy urzeczywistniać w opiece nad zabytkami w województwie mazowieckim i zarazem – obszary koncentracji działań służących realizacji tych wartości. Na podstawie diagnozy sytuacji dziedzictwa kulturowego w województwie mazowieckim oraz ochrony i opieki nad nim, zidentyfikowano trzy wciąż obecne kluczowe problemy. **W odpowiedzi na nie wyznacza się trzy OBSZARY STRATEGICZNE (obszary koncentracji działań), w których będą lokowane przedsięwzięcia służące realizacji misji Programu.**

Tab. 1. Zidentyfikowane kluczowe problemy oraz wytyczone OBSZARY STRATEGICZNE

Kluczowy problem:	OBSZAR STRATEGICZNY
Niewystarczająca świadomość wartości dziedzictwa wśród interesariuszy, niewłaściwe postawy interesariuszy wobec dziedzictwa.	ŚWIADOMOŚĆ
Potrzeba dalszej optymalizacji dostępu właścicieli zabytków do środków finansowych na opiekę nad zabytkami i wiedzy fachowej	POMOC I WSPARCIE
Potrzeba kompleksowych działań w zakresie opieki nad zabytkami	DZIAŁANIE

Opracowanie własne

Obszar strategiczny A: **Świadomość**

W ramach tego obszaru strategicznego przewidziano działania związane z kształtowaniem wiedzy, świadomości, istotne z perspektywy opieki nad zabytkami i troski o dziedzictwo. Wyodrębniono siedem takich przedsięwzięć.

Przedsięwzięcie A.1. Mazowieckie Forum Dziedzictwa (MFD)

- **Opis przedsięwzięcia:** Mazowieckie Forum Dziedzictwa to cykliczne, otwarte wydarzenie, obejmujące m.in. prelekcje, szkolenia, dyskusje i warsztaty. Jego powstanie wynikało z potrzeby zapewnienia merytorycznego i praktycznego wsparcia osobom zaangażowanym w problematykę dziedzictwa – pracownikom administracji publicznej, instytucji, organizacji pozarządowych i wszystkich zainteresowanych.

Forum jest adresowane do osób zajmujących się zarówno dziedzictwem materialnym, jak i niematerialnym – m.in. tworzeniem gminnych ewidencji zabytków i programów opieki nad nimi, planowaniem przestrzennym, rewitalizacją, finansowaniem obiektów zabytkowych, strategicznym rozwojem samorządów, partycypacją społeczną, edukacją, badaniami czy popularyzacją dziedzictwa.

Główne cele Forum to:

- budowanie świadomości społecznej na temat wartości lokalnego dziedzictwa;
- poszerzanie wiedzy w zakresie zrównoważonej ochrony i opieki nad dziedzictwem materialnym i niematerialnym;
- wymiana doświadczeń i wiedzy między osobami zajmującymi się omawianą problematyką.

- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** Przedsięwzięcie będzie realizowane w szczególności poprzez spotkania o stałej formule: formy edukacyjnej (np. wykładu, warsztatu, seminarium) na wybrany temat i dyskusji służącej wymianie bieżących doświadczeń w zakresie opieki nad dziedzictwem. Źródło finansowania przedsięwzięcia: budżet samorządu województwa.

Przedsięwzięcie A.2. Wokół drewna – konkurs dla właścicieli najlepiej zachowanych obiektów drewnianych z terenu województwa mazowieckiego

- **Opis przedsięwzięcia:** Celem przedsięwzięcia jest zintensyfikowanie opieki nad zabytkami budownictwa drewnianego w województwie mazowieckim. Program będzie polegał na konkursie dla właścicieli obiektów drewnianych z województwa mazowieckiego na najlepiej zachowany obiekt i będzie promował dobre praktyki w zakresie opieki nad drewnianym dziedzictwem regionu.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa – konkurs oraz działania promocyjne. Źródło finansowania: budżet samorządu województwa.

Przedsięwzięcie A.3. Wokół drewna – program edukacyjny

- **Opis przedsięwzięcia:** Program edukacyjny „Wokół drewna” to program połączonych merytorycznie z Przedsięwzięciem A.2. form edukacyjnych:
 - wyjazdów studyjnych;
 - spotkań edukacyjnych;
 - warsztatów;
 - spacerów badawczych itp.

Program ma na celu zwiększenie świadomości lokalnych społeczności na temat drewnianych zabytków w województwie mazowieckim.

- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa – moduł edukacyjny. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

Przedsięwzięcie A.4. Dziedzictwo niematerialne – na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego

- **Opis przedsięwzięcia:** Celem programu jest zintensyfikowanie ochrony dziedzictwa niematerialnego województwa. Polega on na wspólnym przygotowywaniu i opracowywaniu wraz z depozytariuszami wniosków o wpis na Krajową Listę Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego prowadzoną przez Narodowy Instytut Dziedzictwa. Niniejsza lista tworzona jest według zasad przyjętych w związku z Konwencją UNESCO z 2003 r. w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego. Według Konwencji niematerialne dziedzictwo kulturowe przejawia się, między innymi w:
 - tradycjach i przekazach ustnych, w tym w języku jako nośniku niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
 - sztukach widowiskowych;
 - zwyczajach, rytuałach i obrzędach świątecznych;
 - wiedzy i praktykach dotyczących przyrody i wszechświata;
 - umiejętnościach związanych z rzemiosłem tradycyjnym.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa – konkursy ofert. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa, współfinansowanie przedsięwzięć z innymi podmiotami.

Przedsięwzięcie A.5. Konkurs Renowacja Roku Zabytków Mazowsza

- **Opis przedsięwzięcia:** Celami konkursu jest promocja opieki nad zabytkami i popularyzacja dobrych praktyk renowacyjnych i adaptacyjnych wśród osób posiadających zabytki nieruchome wpisane do rejestru zabytków z województwa mazowieckiego, przy których przeprowadzono prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane zgodnie z obowiązującymi przepisami. Ponadto misją konkursu jest uhonorowanie osób i podmiotów, które świadomie i z szacunkiem podejmują działania zachowujące zabytki dla kolejnych pokoleń. Kryteriami oceny, którymi kieruje się jury konkursu przy wyborze najlepszych renowacji, są między innymi:
 - wysoki poziom i właściwy zakres badań konserwatorskich;
 - jakość i forma programu prac konserwatorskich i wykonania;
 - zachowanie integralności i utrwalenie autentyzmu substancji zabytkowej;
 - jakość i trafność adaptacji do nowych potrzeb;
 - uwzględnienie potrzeb społecznych;

- oddziaływanie konserwatorskie na życie miejscowej społeczności i krajobraz kulturowy;
 - skala, waga i złożoność problemu konserwatorskiego jaki został rozwiązany.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

Przedsięwzięcie A.6. Nasze zielone dziedzictwo – parki oczami młodych odkrywców i odkrywczyń

- **Opis przedsięwzięcia:** Celem programu jest pogłębienie i upowszechnienie wśród społeczności lokalnych – w szczególności wśród dzieci i młodzieży szkolnej – wiedzy na temat historycznych parków, ogrodów, zespołów parkowych i innych form zieleni urządzonej. Program będzie polegał na zorganizowaniu dla szkół i grup młodzieżowych z obszaru województwa mazowieckiego konkursu na wykonany przez młodzież, ilustrowany opis lokalnego zabytkowego parku, ogrodu lub zespołu parkowego. Opisy zgłoszone na konkurs będą następnie wydane w formie książkowej i rozpowszechnione w szkołach z obszaru województwa mazowieckiego.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa – konkurs oraz publikacja książkowa. Przedsięwzięcie może być realizowane poprzez powierzenie zadania organizacji pozarządowej. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

Przedsięwzięcie A.7. Tożsamość lokalna – wartość unikalna

- **Opis przedsięwzięcia:** Program ma na celu wypełnienie jednego z ważnych deficytów, jakim jest brak dostrzegania i doceniania dziedzictwa lokalnego. Oprócz oczywistego, pozytywnego wpływu na stan zabytków poprzez poszerzanie wiedzy o ich wartości i konieczności ochrony, wzmacnianie tożsamości lokalnej wywiera istotny wpływ na powodzenie procesów rewitalizacyjnych, przeciwdziałania depopulacji, a w efekcie przekłada się na zwiększenie potencjału rozwojowego gmin oraz całego województwa. Założeniem programu jest tworzenie i wspieranie powstawania programów edukacyjnych lub publikacji adresowanych do społeczności lokalnych, służących pogłębieniu ich wiedzy o dziedzictwie regionu i podniesienia poczucia tożsamości. Programy mogą być adresowane do różnych grup wiekowych.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** programy własne województwa: konkursy ofert. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

Obszar strategiczny B. **Pomoc i wsparcie**

W ramach tego obszaru strategicznego przewidziano przedsięwzięcia związane ze zwiększeniem efektywności finansowania opieki nad zabytkami, a także wspieraniem badań naukowych w tym obszarze. Zidentyfikowano trzy takie przedsięwzięcia:

Przedsięwzięcie B.1. Dotacje na prace konserwatorskie, restauratorskie i roboty budowlane przy obiektach zabytkowych

- **Opis przedsięwzięcia:** Celem przedsięwzięcia jest wspieranie właścicieli obiektów zabytkowych w finansowaniu prac przy zabytkach. Program polega na organizowaniu corocznego naboru wniosków na dotacje do prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych w obiektach zabytkowych.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

Przedsięwzięcie B.2. Finansowanie prac przy obiektach zabytkowych, których właścicielem jest Samorząd Województwa Mazowieckiego

- **Opis przedsięwzięcia:** Przedsięwzięcie dotyczy finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy obiektach lub terenach zabytkowych, których właścicielem jest Samorząd Województwa Mazowieckiego lub jego jednostki organizacyjne.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

Przedsięwzięcie B.3. Mazowiecki Laur dla Młodych Badaczy i Badaczek Dziedzictwa

- **Opis przedsięwzięcia:** Celem programu jest zachęcenie młodych naukowców i naukowiec do podejmowania tematyki opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim. Mazowiecki Laur dla Młodych Badaczy i Badaczek Dziedzictwa to nagroda dla najlepszych prac naukowych (prac licencjackich, magisterskich i doktoratów) poruszających zagadnienia opieki nad zabytkami, ochrony zabytków oraz recepcji dziedzictwa kulturowego województwa mazowieckiego.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa: konkurs. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

Obszar strategiczny C. Działanie

W ramach tego obszaru strategicznego usytuowano działania skierowane na wzmocnienie skutecznej ochrony najbardziej wrażliwego dziedzictwa przed zniszczeniem oraz współpracy międzysektorowej dla ratowania zabytków. Zidentyfikowano cztery takie przedsięwzięcia:

Przedsięwzięcie C.1. Mazowiecki Szlak Tradycji

- **Opis przedsięwzięcia:** Celem przedsięwzięcia jest systematyczna dokumentacja i popularyzacja zjawisk kultury tradycyjnej województwa mazowieckiego. Tworzona i rozwijana baza wiedzy pozwala na lepsze poznanie, ochronę oraz promocję zarówno niematerialnego, jak i materialnego dziedzictwa regionu. Realizacja odbywa się poprzez stałe uzupełnianie i aktualizowanie zasobów portalu internetowego *Mazowiecki Szlak Tradycji* (mazowieckiszlaktradycji.pl), gdzie gromadzone są opisy, materiały dokumentacyjne i multimedialne dotyczące lokalnych tradycji, twórców i twórczyń, wydarzeń oraz miejsc związanych z kulturą regionalną. Ponadto w ramach programu realizowane będą działania mające zwiększać skuteczność opieki nad dziedzictwem niematerialnym województwa.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

Przedsięwzięcie C.2. Konkurs Dom w krajobrazie

- **Opis przedsięwzięcia:** Celem programu jest stworzenie katalogu projektów architektonicznych współczesnej zabudowy harmonijnie wpisującej się w krajobraz kulturowy poszczególnych regionów kulturowych województwa mazowieckiego. Pod koniec 2024 roku, we współpracy z Narodowym Instytutem Architektury i Urbanistyki opublikowano katalog „Dom w krajobrazie”. Zawiera on m.in. wyłonione w konkursie koncepcje domów jednorodzinnych, neutralnych klimatycznie dla regionu Kurpie Białe i Zielone oraz obszaru nadwiślańskiego Mazowsza Zachodniego. Publikacja w kolejnej edycji, będąca rezultatem następnego konkursu, obejmie nowe, wybrane obszary województwa mazowieckiego.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** program własny samorządu województwa – zlecenie. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

Przedsięwzięcie C.3. W krajobrazie

- **Opis przedsięwzięcia:** Program ma na celu kształtowanie społecznej wrażliwości na dziedzictwo krajobrazowe województwa mazowieckiego, a także otoczenie szczególną opieką jego cennych fragmentów. Przedsięwzięcie będzie polegało na wybraniu obszarów województwa – priorytetowych z uwagi na konieczność ochrony

ich krajobrazu kulturowego – a następnie realizowaniu w odniesieniu do każdego z nich kompleksowych działań łączyących badania, edukację, partycypację i narzędzia praktyczne. Ich zadaniem będzie wzmacnianie tożsamości krajobrazowej regionu. Jednym z elementów programu będzie powstanie dokumentacji krajobrazowej każdego z wybranych obszarów, a następnie nawiązanie współpracy z samorządami, projektantami, badaczami w celu wspólnego planowania i organizowania działań ochronnych.

- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** projekty własny samorządu województwa oraz wspólna realizacja przedsięwzięć z innymi podmiotami. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa, budżety innych jednostek samorządu z terenu województwa.

Przedsięwzięcie C. 4. Po co nam GEZ-y i POZ-Y?

- **Opis przedsięwzięcia:** Celem przedsięwzięcia jest upowszechnienie i wzmocnienie praktyki tworzenia przez gminy gminnych ewidencji zabytków (GEZ) oraz gminnych programów opieki nad zabytkami (GPOZ). Dokumenty te stanowią kluczowe narzędzia lokalnej polityki ochrony dziedzictwa kulturowego, a ich prawidłowe opracowanie i aktualizowanie pozwala nie tylko skuteczniej chronić zabytki, ale także świadomie planować rozwój przestrzenny i społeczny gmin. Przedsięwzięcie zakłada prowadzenie działań informacyjnych i edukacyjnych skierowanych do jednostek samorządu terytorialnego, w tym m.in.:
 - organizację szkoleń i warsztatów wyjaśniających znaczenie oraz zasady tworzenia GEZ i GPOZ,
 - realizację kampanii informacyjnej promującej dobre praktyki w tym zakresie.
- **Formy realizacji przedsięwzięcia:** konkursy ofert, projekty własne samorządu województwa, wspólna realizacja przedsięwzięć z innymi podmiotami. Źródła finansowania: budżet samorządu województwa.

3. CZĘŚĆ ZARZĄDCZA

Struktura zarządzania Programem

W skład struktury zarządzającej realizacją Programu wchodzi:

- Sejmik Województwa Mazowieckiego,
- Zarząd Województwa Mazowieckiego,
- Departament Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego w Warszawie.

Zadania poszczególnych podmiotów przy uruchamianiu Programu i jego wdrażaniu kształtują się następująco:

Sejmik Województwa

Sejmik Województwa Mazowieckiego uchwała Program, a następnie monitoruje jego wdrażanie i ocenia skuteczność realizacji Programu poprzez otrzymywane sprawozdania z postępów wdrażania Programu co dwa lata, zgodnie z Ustawą.

Zarząd Województwa

Zarząd Województwa Mazowieckiego podejmuje decyzje w sprawie realizacji poszczególnych przedsięwzięć przewidzianych w Programie. Zarząd realizuje Program przy pomocy Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego w Warszawie, do którego kompetencji, zgodnie z regulaminem, należy wdrażanie oraz realizowanie zadań wynikających z wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami, w tym:

- opracowywanie oraz aktualizowanie uchwały Sejmiku Województwa Mazowieckiego określającej zasady udzielania dotacji na prace konserwatorskie, restauratorskie lub roboty budowlane przy zabytkach;
- opracowywanie i wdrażanie projektów dotyczących dziedzictwa materialnego i niematerialnego.

Zarząd odbiera także od Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki co dwa lata sprawozdania z wdrażania Programu i przekazuje je Sejmikowi.

Departament Kultury, Promocji i Turystyki

Zgodnie z Regulaminem Organizacyjnym Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego w Warszawie zadania z zakresu zabytków należą do kompetencji Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki. Departament koordynuje proces wdrażania Programu i odpowiada za jego postępy. Poszczególne przedsięwzięcia programu mogą być realizowane przez inne departamenty Urzędu Marszałkowskiego i inne jednostki organizacyjne Samorządu Województwa.

Inne struktury

Poszczególne przedsięwzięcia Programu mogą być też współrealizowane z podmiotami zewnętrznymi albo samodzielnie realizowane przez podmioty zewnętrzne, na przykład przez organizacje pozarządowe wyłonione w konkursach – na podstawie umów powierzenia zadań – albo przez instytucje kultury, w trybie przyznania dotacji im celowej. Podmioty takie także należą do struktur wdrażających Program.

Ponadto wdrażanie poszczególnych elementów Programu może wymagać powołania innych struktur (np. komisji konkursowych, grup roboczych, itp.). Struktury takie w razie potrzeby są powoływane na wniosek Dyrektora Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki, zarządzeniem Marszałka Województwa lub uchwałą Zarządu Województwa lub w inny sposób zgodny z procedurami obowiązującymi w Urzędzie Marszałkowskim Województwa Mazowieckiego w Warszawie.

Realizacja

Departament Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego przygotowuje do wdrożenia przedsięwzięcia zawarte w Programie oraz w razie potrzeby opracowuje projekty innych przedsięwzięć strategicznych realizujących przyjęte cele.

Zarząd Województwa może zlecić przeprowadzenie dodatkowych ekspertyz oceniających projekty przedsięwzięć.

Proces wdrażania Programu będzie elastyczny w takim znaczeniu, że biorąc pod uwagę merytoryczną sensowność realizowanych działań w zmieniającym się otoczeniu oraz ich skuteczność, efektywność i gospodarność, cykle realizacji działań mogą być korygowane w stosunku do pierwotnych założeń. A więc to, czy dane przedsięwzięcie będzie realizowane co roku, co dwa lata, raz na cztery lata, tudzież w ogóle, będzie ustalane w dopasowywaniu do aktualnej, zmieniającej się sytuacji.

Monitoring realizacji Programu

Przez monitoring rozumie się okresową obserwację efektów wdrażania Programu, w tym raportowanie postępów wdrażania. W przypadku niniejszego programu cykl raportowania jest dwuletni.

Realizacja Programu będzie monitorowana na poziomie poszczególnych przedsięwzięć. Raporty powinny mieć charakter produktowy: odnotowywać w odniesieniu do każdego działania, czy w danym okresie sprawozdawczym było ono realizowane zgodnie z Programem. Działania należy raportować zero-jedynkowo (zrealizowano – nie zrealizowano). Raport z realizacji Programu powinien mieć charakter opisowy.

Zespół do spraw Programu opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim na lata 2026-2029:

- 1) **Paweł Martofel** – dyrektor Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego w Warszawie – przewodniczący Zespołu;
- 2) **Anna Skrzypek** – kierowniczka Wydziału Dziedzictwa Kulturowego Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego w Warszawie – wiceprzewodnicząca Zespołu;
- 3) **Wojciech Kłosowski** – ekspert samorządowy – członek Zespołu;
- 4) **Marcin Dawidowicz** – Mazowiecki Wojewódzki Konserwator Zabytków – członek Zespołu;
- 5) **Marlena Happach** – p.o. dyrektora Narodowego Instytutu Dziedzictwa – członkini Zespołu;
- 6) **prof. Bolesław Stelmach** – dyrektor Narodowego Instytutu Architektury i Urbanistyki – członek Zespołu;
- 7) **Dorota Szewczyk** – wiceprezeska Zarządu Głównego i prezeska Oddziału Warszawskiego Towarzystwa Opieki nad Zabytkami – członkini Zespołu;
- 8) **Dominika Piluk** – główna specjalistka w Wydziale Dziedzictwa Kulturowego Departamentu Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego w Warszawie – sekretarzynie Zespołu.

Przy udziale:

Anny Grudzińskiej – zastępczyni Mazowieckiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków;

Aldony Tołysz – kierowniczki Wydziału Rejestru i Dokumentacji Zabytków, Wojewódzki Urząd Ochrony Zabytków w Warszawie;

Anny Dymek – głównej specjalistki w Zespole Zadaniowym ds. Ekspertyz i Analiz, Narodowy Instytut Dziedzictwa.

Ekspert opracowujący Program: **Wojciech Kłosowski**

Koordinacja prac nad Programem: **Dominika Piluk**

Załącznikiem do niniejszego opracowania jest część diagnostyczno-analityczna

Projekt sfinansowany został ze środków Samorządu Województwa Mazowieckiego

Program opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026–2029: część diagnostyczno-analityczna

Spis treści

1. Wprowadzenie.....	2
2. Dziedzictwo i stan opieki nad nim.....	3
2.1. Województwo mazowieckie na tle kraju	3
2.1.1. Zabytki nieruchome (rejestr A): województwo mazowieckie na tle kraju	3
2.1.2. Zabytki sztuki i rzemiosła artystycznego (rejestr B): województwo mazowieckie na tle kraju.....	4
2.1.3. Ruchome zabytki techniki (rejestr A i B): województwo mazowieckie na tle kraju	5
2.1.4. Zabytki archeologiczne (rejestr C): województwo mazowieckie na tle kraju	6
2.1.5. Pomniki historii i miejsca Światowego Dziedzictwa UNESCO.....	7
2.1.6. Wydatki gmin województwa mazowieckiego na ochronę dziedzictwa na tle innych województw	8
2.2. Charakterystyka dziedzictwa województwa mazowieckiego.....	11
2.2.1. Zabytki nieruchome	11
2.2.2. Zabytki ruchome	12
2.2.3. Zabytki archeologiczne	13
2.2.4. Dziedzictwo niematerialne	13
2.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony	15
2.3.1. Zabytki wpisane do rejestru zabytków.....	15
2.3.2. Zabytki wpisane na Listę Skarbów Dziedzictwa	16
2.3.3. Pomniki Historii	16
2.3.4. Zabytki chronione poprzez utworzenie parku kulturowego	17
2.3.5. Ewidencje zabytków.....	18
2.4. GEZ i POZ w województwie mazowieckim – badanie ankietowe	19
2.4.1. GEZ w województwie mazowieckim 2025.....	20
2.4.2. GPOZ w województwie mazowieckim 2025.....	21
2.4.3. Podsumowanie wyników badania ankietowego.....	21
3. Analiza wyników diagnozy i wnioski strategiczne.....	22
3.1.1. Analiza interesariuszy	22
3.1.2. Wnioski i rekomendacje strategiczne.....	24
4. Spisy rycin i tabel.....	26
4.1. Spis rycin:	26
4.2. Spis tabel:.....	26

1. Wprowadzenie

To opracowanie powstało w oparciu o doświadczenia z dwóch poprzednich Programów opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim (2018–2021 oraz 2022–2025). Część wcześniejszych ustaleń, które wciąż są aktualne, została tu powtórzona, ale główny nacisk położono na wnioski nowe i zaktualizowane. Punktem wyjścia do przygotowania diagnozy były trzy podstawowe stwierdzenia:

- obecne granice województwa mazowieckiego nie pokrywają się z granicami historycznego Mazowsza, a zawierają fragmenty wielu historycznych ziem Rzeczypospolitej, przez co dzisiejsze województwo mazowieckie ma na swym terenie dziedzictwo niezwykle zróżnicowane i wielowątkowe;
- województwo mazowieckie to region o największym w Polsce zróżnicowaniu zamożności gmin, co poskutkowało podziałem statystycznego regionu NUTS 2 obejmującego całe województwo mazowieckie na dwie jednostki NUTS 2:
 - region **warszawski stołeczny**, obejmujący miasto stołeczne Warszawę oraz dziewięć przyległych powiatów: grodziski, legionowski, miński, nowodworski, otwocki, piaseczyński, pruszkowski, warszawski zachodni i wołomiński,
 - region **mazowiecki regionalny**, który obejmuje pozostałą część województwa¹;
- do kontekstu globalnego współczesności, jakim od lat jest obserwowane konkurowanie regionów Europy i Świata na poziomie masowej atrakcyjności, spłaszczające i infantylizujące przekaz kulturowy dziedzictwa, doszła obecnie społeczno-polityczna niestabilność świata oraz zagrożenia klimatyczne, których znaczenie dla opieki nad zabytkami nie jest jeszcze do końca przebadane.

Podstawowymi źródłami danych ilościowych o zabytkach, formach ich ochrony i stanie ich zachowania były:

- Rejestr Zabytków, księgi A, B i C;
- Bank Danych Lokalnych Głównego Urzędu Statystycznego (dalej BDL GUS).

W porównaniu do diagnozy stanu dziedzictwa w województwie mazowieckim zamieszczonej w poprzednim Programie opieki nad zabytkami województwa mazowieckiego 2022-2025 niniejsze opracowanie ma zbliżoną bazę badawczą. Zasadniczym rozszerzeniem jest jedynie badanie ankietowe gmin województwa mazowieckiego przeprowadzone w lecie 2025 roku, o którym mowa w rozdziale 2.4.

¹ Niniejsza diagnoza po raz pierwszy będzie uwzględniała ten podział.

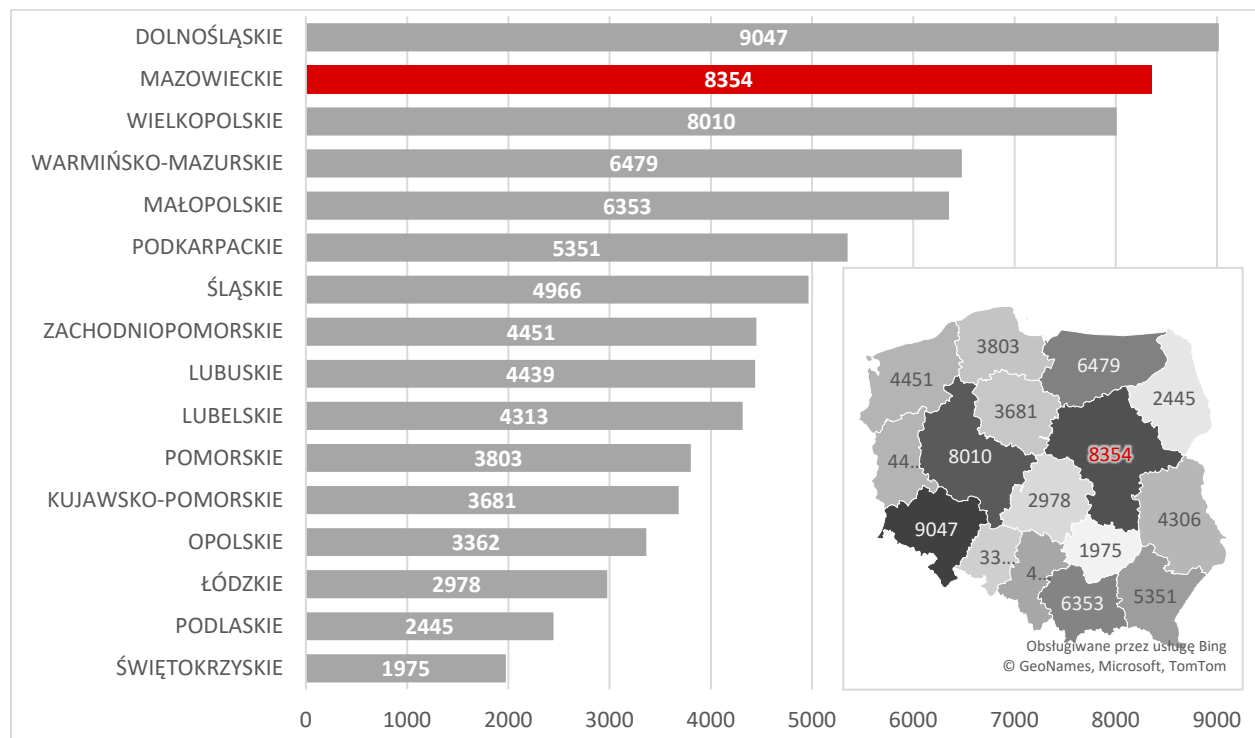
2. Dziedzictwo i stan opieki nad nim

2.1. Województwo mazowieckie na tle kraju

Zanim zagłębimy się w sytuację dziedzictwa w samym województwie mazowieckim, najpierw warto prześledzić, jak wyglądają zasoby dziedzictwa i stan jego ochrony w poszczególnych województwach i jak na tym tle wypada mazowieckie. Taki wstęp do bardziej szczegółowej diagnozy będzie podzielony na dwa etapy: w pierwszym ocenimy wielkość zasobów dziedzictwa (co pośrednio daje podstawy do oszacowania skali zadań opieki nad zabytkami), zaś w drugim porównamy z kolei skalę wydatków gmin na ochronę dziedzictwa w poszczególnych województwach, by sprawdzić, w jakiej proporcji pozostaje ona do zdiagnozowanej skali zadań.

2.1.1. Zabytki nieruchome (rejestr A): województwo mazowieckie na tle kraju

Ryc. 1. Liczba rejestrowych zabytków nieruchomych ogółem wg województw (2025)

Opracowanie własne na podstawie danych otwartych NID
(<https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>). Dostęp: maj 2025)

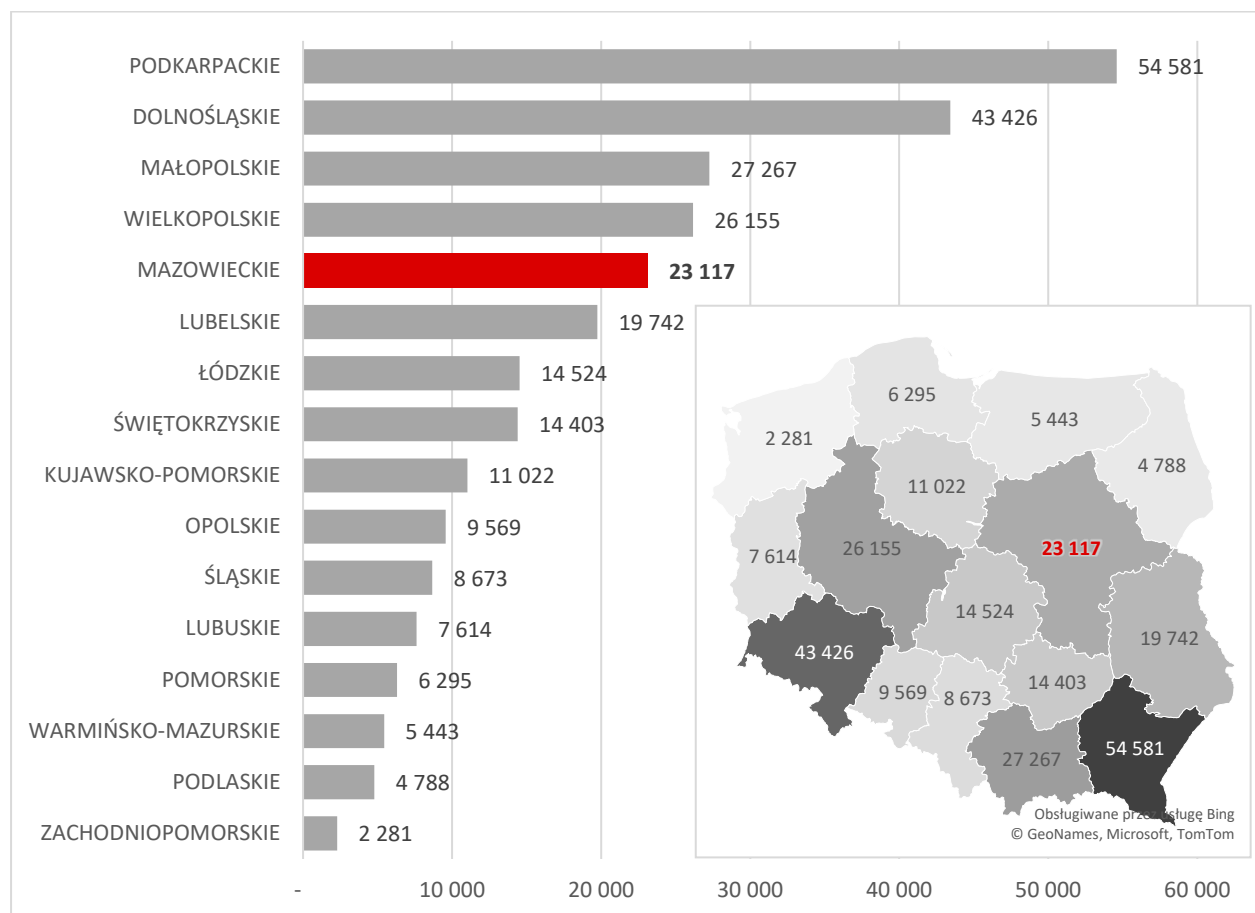
Województwo mazowieckie zajmuje **drugie miejsce w kraju**, jeśli chodzi o liczbę rejestrowych zabytków nieruchomych (rejestr A). Na ogólną liczbę 80 007 zabytków nieruchomych w Polsce **8 354 zabytki**

znajdują się w województwie mazowieckim (to 10,44% zabytków krajowych, co jest wzrostem w stosunku do poprzedniej diagnozy, w której udział ten wynosił 10,12%). Od czasu poprzedniej diagnozy liczba zabytków w województwie **wzrosła o 442** (o 5,59%, podczas gdy w całym kraju nastąpił wzrost liczby zabytków nieruchomości tylko o 2,36%). Wynika z tego, że w województwie mazowieckim zabytki są rejestrowane intensywniej, niż ogółem w kraju.

2.1.2. Zabytki sztuki i rzemiosła artystycznego (rejestr B): województwo mazowieckie na tle kraju

Rejestr zabytków B (zabytki sztuki i rzemiosła artystycznego) na dzień 1 stycznia 2025 r. obejmuje w całym kraju 17 441 decyzji o wpisie, dotyczących 278 900 obiektów. Z tego w województwie mazowieckim wydano **2 279 decyzji** dotyczących **23 117 obiektów**.

Ryc. 2. Zabytki sztuki i rzemiosła artystycznego: liczba obiektów wg województw

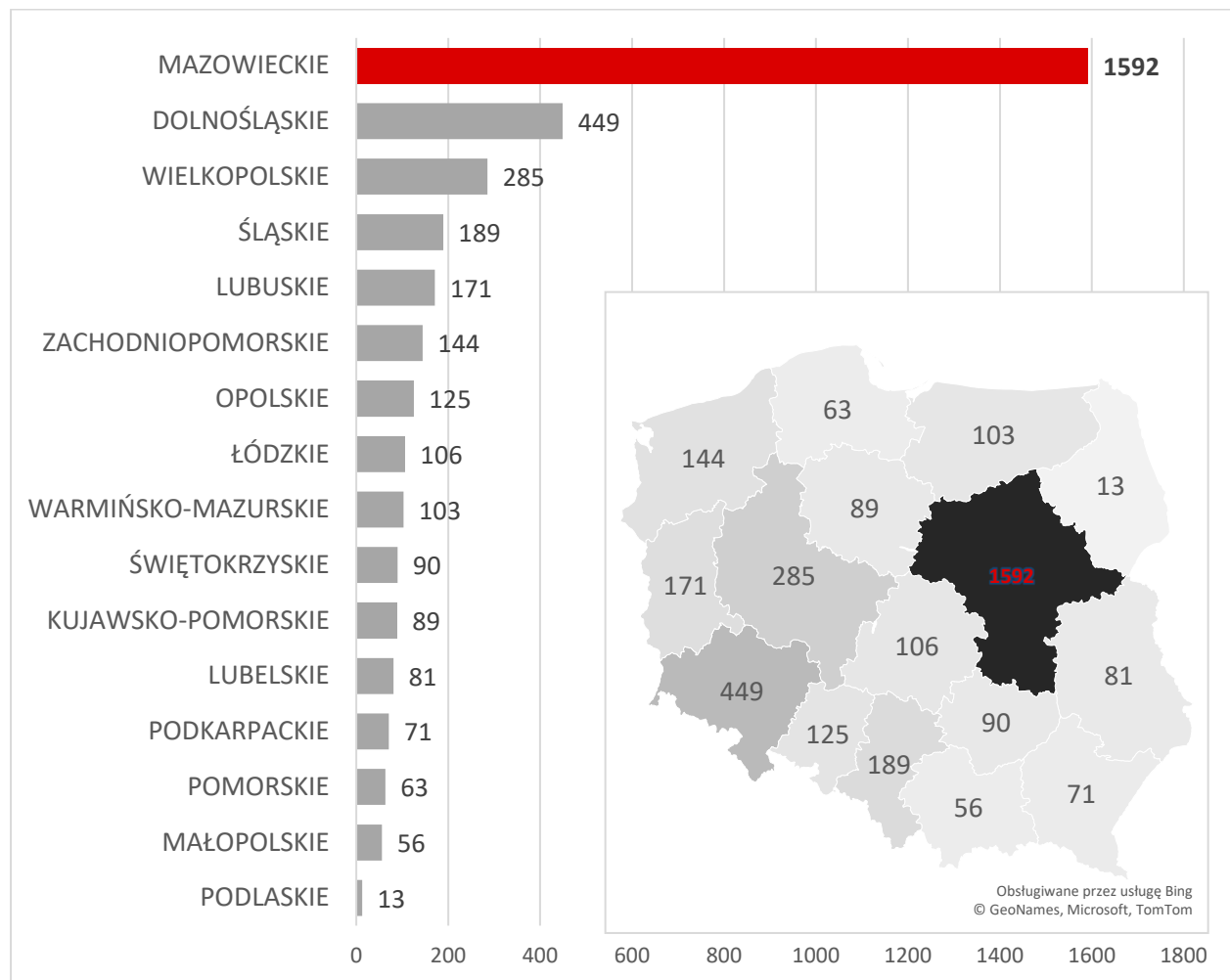
Opracowanie własne na podstawie danych otwartych NID
(<https://dane.gov.pl/pl/dataset/223>, 31.05.2025)

Województwo mazowieckie z liczbą 23 117 obiektów ruchomych zajmuje **piąte miejsce w kraju**. Można odnotować, że województwo zajmuje drugie miejsce pod względem liczby kolekcji (3 539), jednak ma ich ponad dziesięciokrotnie mniej, niż pierwsze w rankingu woj. podkarpackie (36 364).

2.1.3. Ruchome zabytki techniki (rejestr A i B): województwo mazowieckie na tle kraju

Odrębnie warto odnotować ruchome **zabytki techniki**, których specyfika sprawia, że mogą one znaleźć się zarówno w rejestrze A jak i w rejestrze B. **W liczebności kategorii zabytków techniki województwo mazowieckie przoduje wyraźnie na tle kraju:** w województwie mazowieckim znajdują się 1592 ruchome zabytki techniki (odnotowane w rejestrze A lub B), co stanowi **43,9%** zabytków techniki w całym kraju,

Ryc. 3. Ruchome zabytki techniki (rejestr A i B): liczba obiektów wg województw

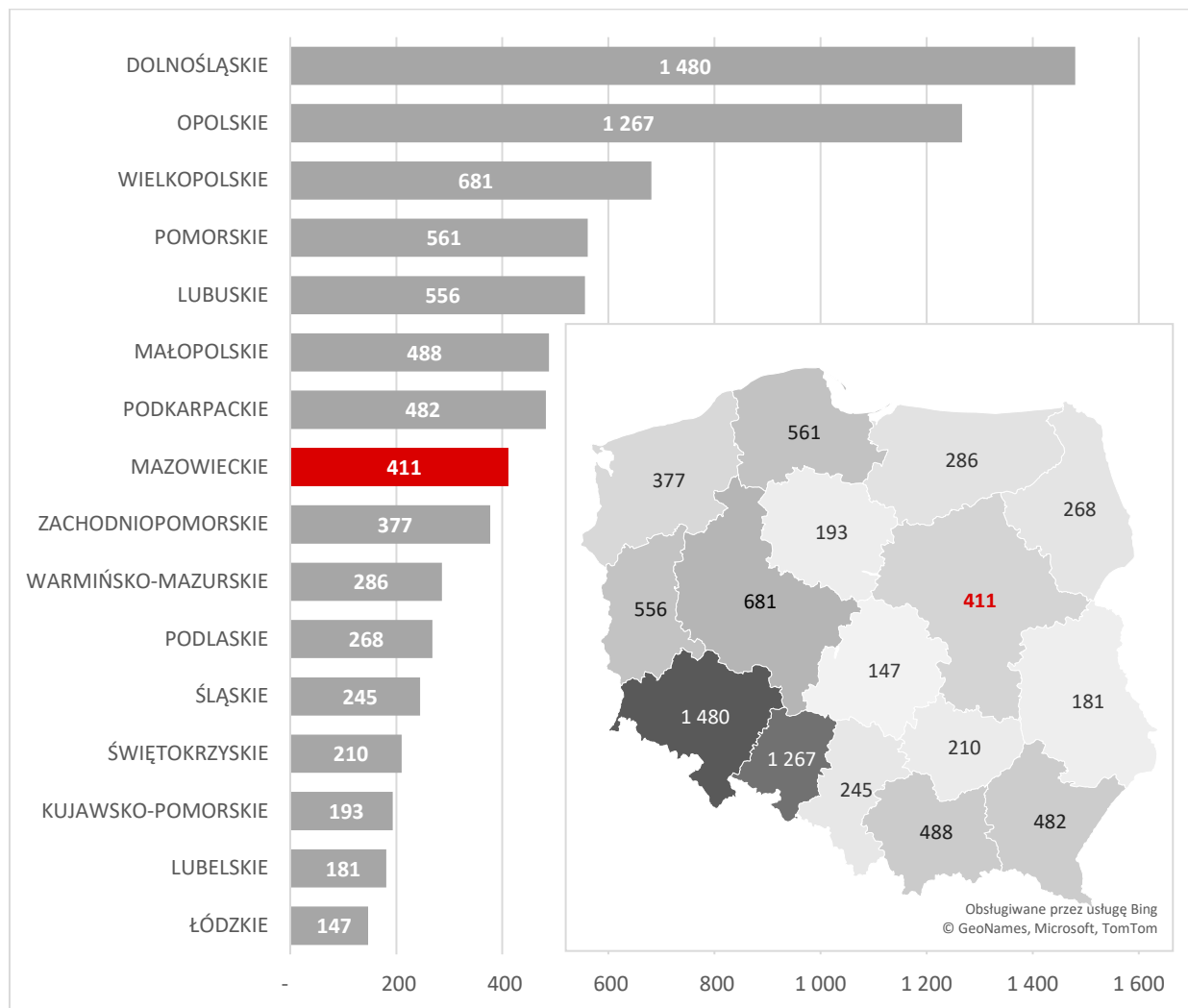
Opracowanie własne na podstawie danych otwartych NID
(<https://nid.pl/zasoby/rejestr-zabytkow-zasoby/>, grudzień 2024)

2.1.4. Zabytki archeologiczne (rejestr C): województwo mazowieckie na tle kraju

Na terenie Polski w wyniku akcji ewidencjonowania stanowisk archeologicznych stwierdzono ponad 400 tysięcy stanowisk archeologicznych. Znaczna ich część znajduje się na terenie województwa mazowieckiego: tylko w zasobach Państwowego Muzeum Archeologicznego są zabytki z ponad 2,5 tysiąca stanowisk. Do rejestru zabytków (części C) wpisana jest jednak tylko niewielka ich część. Obecnie są to 7 833 zabytki archeologiczne w całym kraju (w stosunku do poprzedniej diagnozy wzrost o zaledwie 28 zabytków).

Na terenie województwa mazowieckiego znajduje się obecnie **411 zabytków archeologicznych** (wzrost od poprzedniej diagnozy o cztery zabytki). Stanowi to **5,21% zabytków ogółem w kraju** (poprzednio 5,25%).

Ryc. 4. Liczba zabytków archeologicznych (rejestr C) wg województw

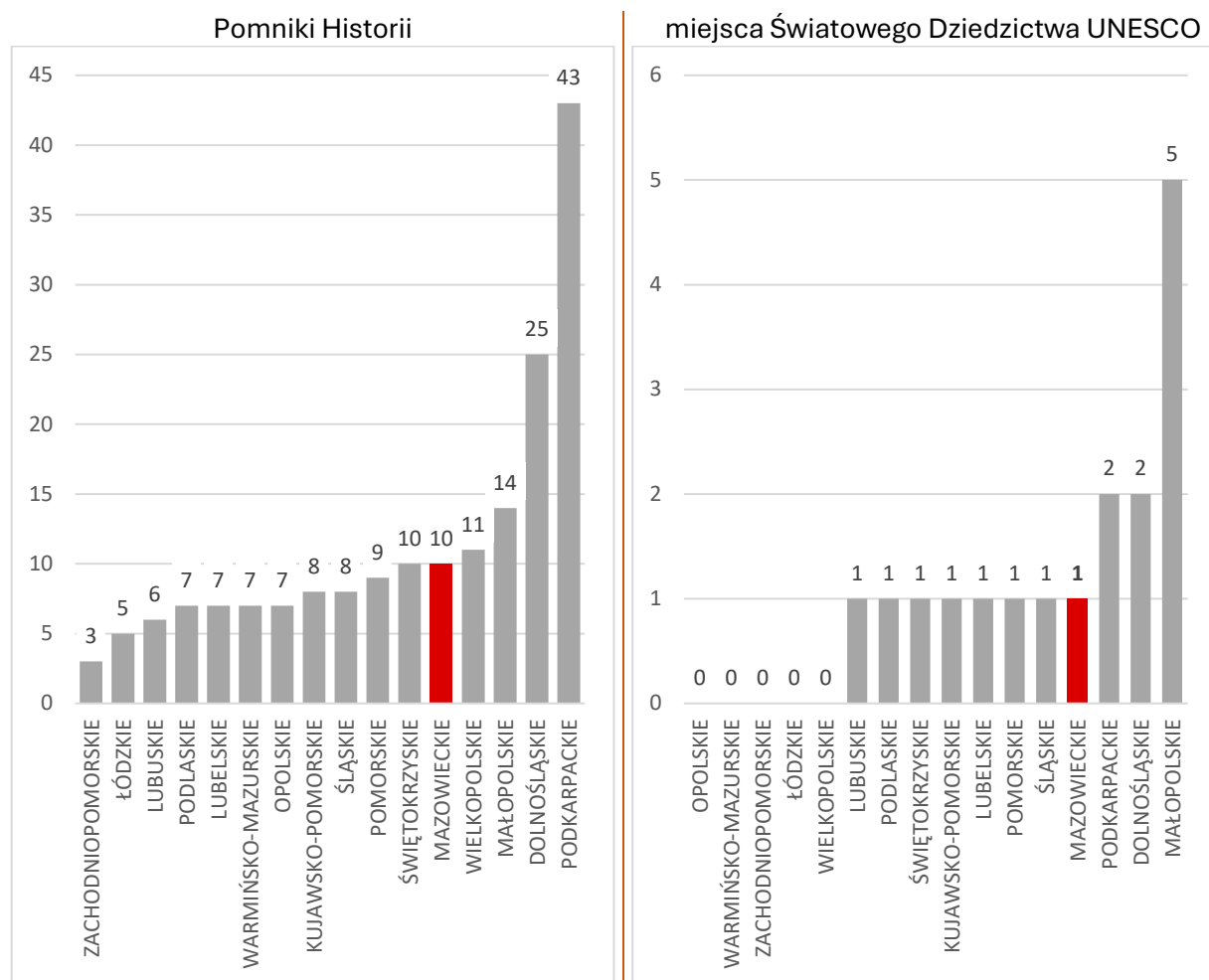
Opracowanie własne na podstawie danych NID (<https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>, maj 2025)

2.1.5. Pomniki Historii i miejsca Światowego Dziedzictwa UNESCO

Warto jeszcze odrębnie przejrzeć zasób obiektów najcenniejszych, mających największą siłę oddziaływania na współczesne pokolenia. Przyjmijmy, że obiektami takimi są przede wszystkim **Pomniki Historii** oraz **obiekty wpisane na Listę Światowego Dziedzictwa UNESCO** (*World Heritage List*). Choć ta druga kategoria poza zabytkami, obejmuje również dziedzictwo przyrodnicze, to jednak warto je zestawić razem i prześledzić ich rozkład pomiędzy województwami. Jedne i drugie uzyskują wpis do swej kategorii na podstawie wybitnego znaczenia i walorów, po bardzo starannej procedurze weryfikacyjnej. A więc można domyślać się, że jedne i drugie mają (lub mogą mieć przy właściwej promocji) szczególny potencjał zapraszania dzisiejszych pokoleń do żywego kontaktu z dziedzictwem.

W województwie mazowieckim znajduje się 10 pomników historii i jedno miejsce światowego dziedzictwa UNESCO.

Ryc. 5. Pomniki Historii i miejsca Światowego Dziedzictwa UNESCO wg województw

Opracowanie własne na podstawie danych NID (<https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>, maj 2025, oraz https://swiatowedziedzictwo.nid.pl/wpisy/wpis_unesco/ maj 2025).

2.1.6. Wydatki gmin województwa mazowieckiego na ochronę dziedzictwa na tle innych województw

Wydatki budżetów gmin województwa mazowieckiego na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami² warto prześledzić na tle podobnych wydatków gmin z terenu innych województw. W roku 2023 (ostatnim roku, dla którego są dostępne dane GUS), wydatki na ten cel przedstawiały się następująco.

Tab. 1. Wydatki gmin z terenu poszczególnych województw na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami (dział 92120 budżetu) w roku 2023 – globalnie i per capita

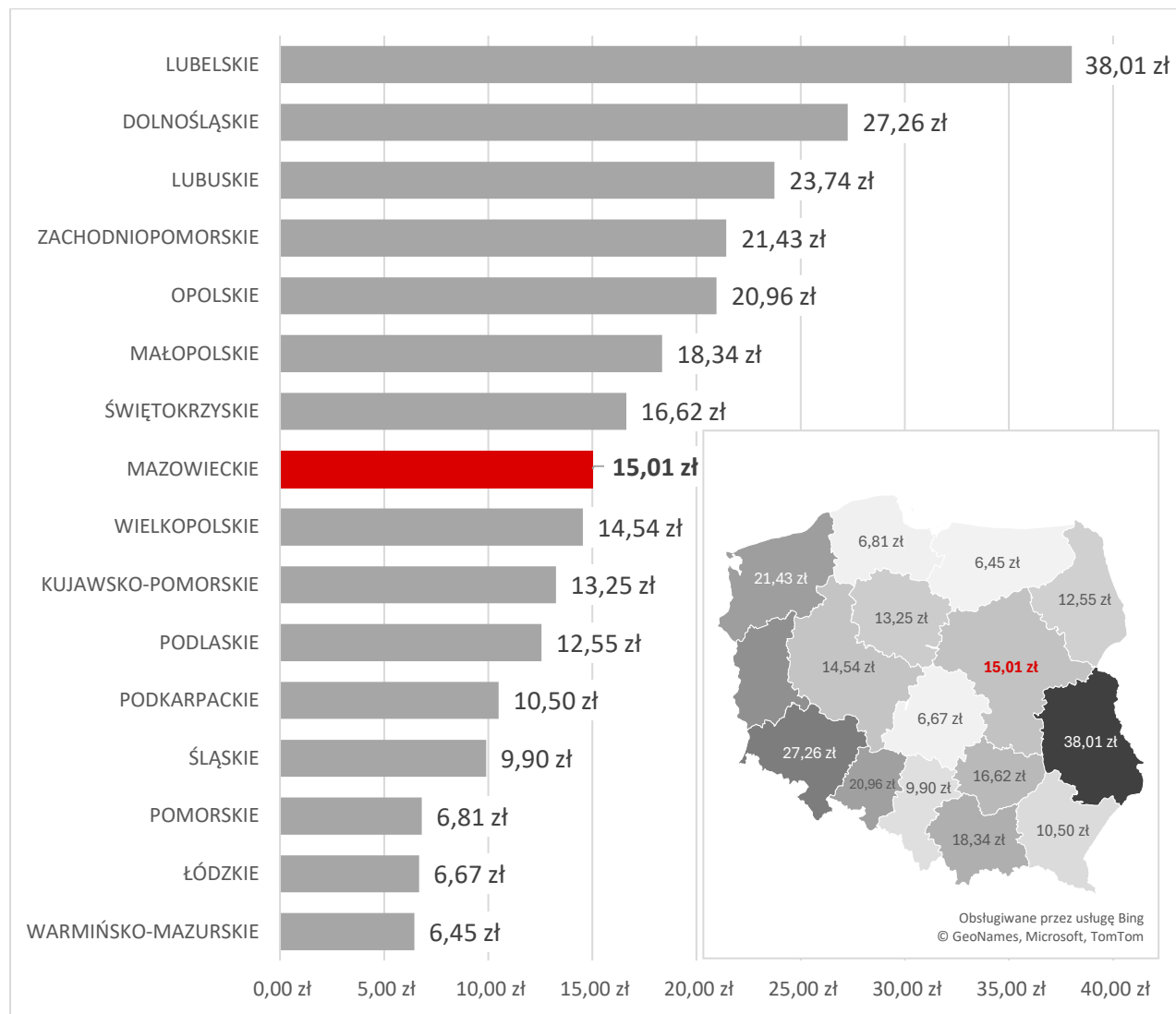
województwo	wydatki na zabytki	ludność	wydatki per capita
LUBELSKIE	76 965 024,94 zł	2 024 637	38,01 zł
DOLNOŚLĄSKIE	78 729 966,97 zł	2 888 033	27,26 zł
LUBUSKIE	23 265 987,78 zł	979 976	23,74 zł
ZACHODNIOPOMORSKIE	35 160 506,46 zł	1 640 622	21,43 zł
OPOLSKIE	19 756 591,28 zł	942 441	20,96 zł
MAŁOPOLSKIE	62 902 520,24 zł	3 429 014	18,34 zł
ŚWIĘTOKRZYSKIE	19 585 119,79 zł	1 178 164	16,62 zł
MAZOWIECKIE	82 740 393,44 zł	5 510 612	15,01 zł
WIELKOPOLSKIE	50 791 242,74 zł	3 493 577	14,54 zł
KUJAWSKO-POMORSKIE	26 581 703,50 zł	2 006 876	13,25 zł
PODLASKIE	14 354 129,20 zł	1 143 355	12,55 zł
PODKARPACKIE	21 825 729,99 zł	2 079 098	10,50 zł
ŚLĄSKIE	43 022 087,39 zł	4 346 702	9,90 zł
POMORSKIE	16 063 119,96 zł	2 358 307	6,81 zł
ŁÓDZKIE	15 875 575,31 zł	2 378 483	6,67 zł
WARMIŃSKO-MAZURSKIE	8 815 449,04 zł	1 366 430	6,45 zł
POLSKA OGÓŁEM	596 435 148,03 zł	37 766 327	15,79 zł

Opracowanie: W. Kłosowski na podstawie danych z Banku Danych Lokalnych GUS (dostęp: maj 2025).

² Chodzi o wydatki dokonywane w ramach działu 92 klasyfikacji budżetowej „Kultura i ochrona dziedzictwa narodowego”, mieszczące się w rozdziale klasyfikacji budżetowej 92120 „ochrona zabytków i opieka nad zabytkami”.

Mazowieckie gminy wydają w rozdziale budżetowym 92120 największą kwotę bezwzględną – ponad 82,7 mln zł. Jednak po przeliczeniu na liczbę mieszkańców daje to wynik przeciętny: gminy województwa mazowieckiego zajmują ósme miejsce w kraju pod względem wydatków per capita (wcześniej były na miejscu 10., więc nastąpiła poprawa). Roczne wydatki per capita wynoszą 15,01 zł, czyli nieco mniej niż średnia krajowa – 15,79 zł.

Ryc. 6. Wydatki gmin z terenu poszczególnych województw na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami (dział 92120 budżetu) per capita w roku 2023

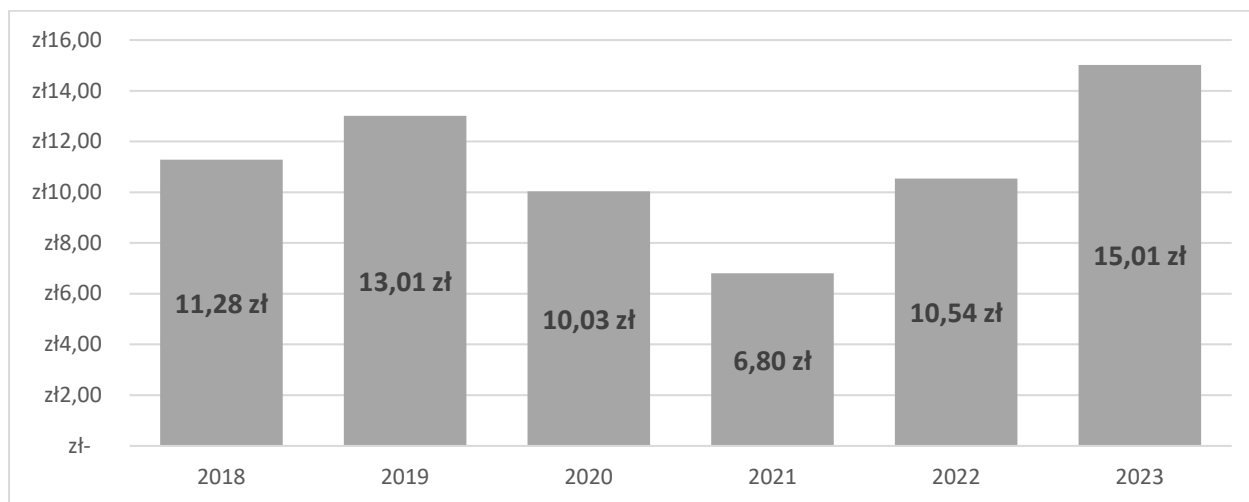
Opracowanie własne na podstawie danych otwartych Banku Danych Lokalnych GUS (maj 2025).

Zsumowane roczne wydatki na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami (rozdział 92120 klasyfikacji budżetowej) **budżetów gmin** z terenu województwa mazowieckiego (w tym miast na prawach powiatu) są podstawowym parametrem pokazującym zaangażowanie samorządów lokalnych w opiekę nad zabytkami. Warto prześledzić, jak wskaźnik ten zmieniał się w perspektywie wieloletniej.

Tab. 2. Wydatki gmin województwa mazowieckiego na opiekę nad zabytkami (2018-2023)

	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Wydatki gmin ogółem (w mln zł)	36 423,6	39 937,3	42 686,0	44 172,0	47 968,4	52 151,1
wydatki w dziale 921 (mln zł)	1 234,8	1 199,4	1 137,9	1 164,2	1 387,1	1 786,5
wydatki w rozdziale 92120 (w mln zł)	61,0	70,5	55,4	37,5	58,1	82,7
92120 jako odsetek wydatków ogółem	0,17%	0,18%	0,13%	0,08%	0,12%	0,16%
92120 jako odsetek wydatków na kulturę	4,94%	5,88%	4,86%	3,22%	4,19%	4,63%
Ludność (w tysiącach)	5 403	5 423	5 518	5 513	5 511	5 511
Wydatki w rozdziale 92120 per capita	11,28 zł	13,01 zł	10,03 zł	6,80 zł	10,54 zł	15,01 zł

Opracowanie własne na podstawie danych BDL GUS (dostęp: 30 maja 2025)

Ryc. 7. Wydatki gmin w rozdziale budżetu 92120 per capita 2018–2023

Opracowanie własne na podstawie danych otwartych BDL GUS (maj 2025 r.)

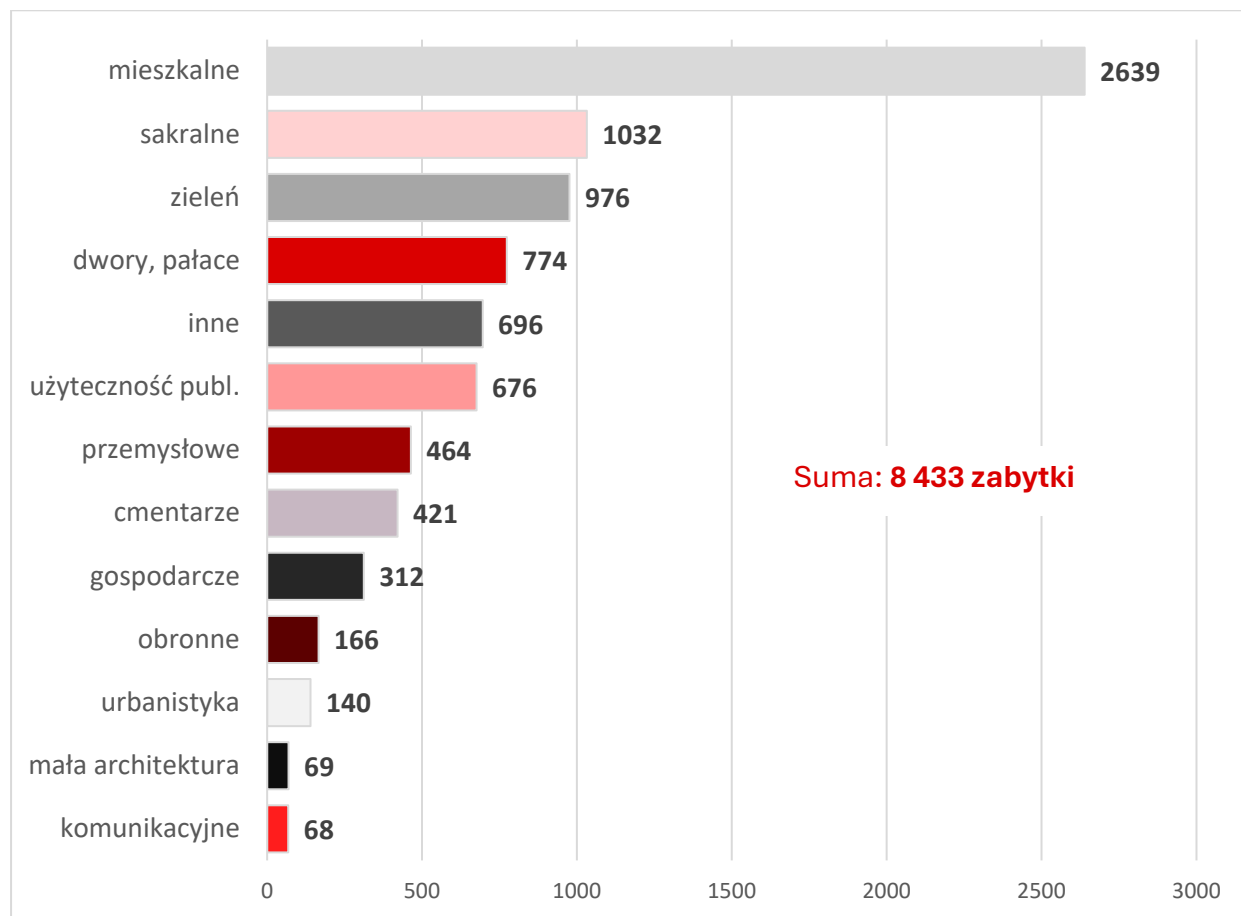
Dane wyraźnie pokazują załamanie budżetów gmin spowodowane pandemią Covid w 2020 roku, które szczególnie ujawniło się w budżetach w roku 2021. Osłabienie budżetów stopniowo ustępowało w latach następnych i jak widać, w roku 2023 spadek wydatków z lat 2021–2022 został nadrobiony. Jednak w porównaniu do wydatków ogółem nadal wskaźnik nie wrócił do poziomu sprzed pandemii. Jest prawdopodobne, że nastąpiło to w 2024 roku, jednak w chwili sporządzania tej diagnozy dane dotyczące finansów publicznych za rok 2024 nie są jeszcze dostępne.

2.2. Charakterystyka dziedzictwa województwa mazowieckiego

2.2.1. Zabytki nieruchome

Kategoria zabytków nieruchomych – odwołując się do kategoryzacji stosowanej przez Narodowy Instytut Dziedzictwa (NID) – dzieli się na 12 kategorii (plus trzynasta kategoria „inne”). Wśród nich w województwie mazowieckim dominują ilościowo zabytki mieszkalne (31,3% wszystkich zabytków nieruchomych), sakralne (12,2%) i zieleń (11,6%), podczas gdy na drugim końcu skali mamy zabytki komunikacyjne i małą architekturę (po 0,8%) urbanistykę (1,7%) oraz zabytki obronne (2,0%).

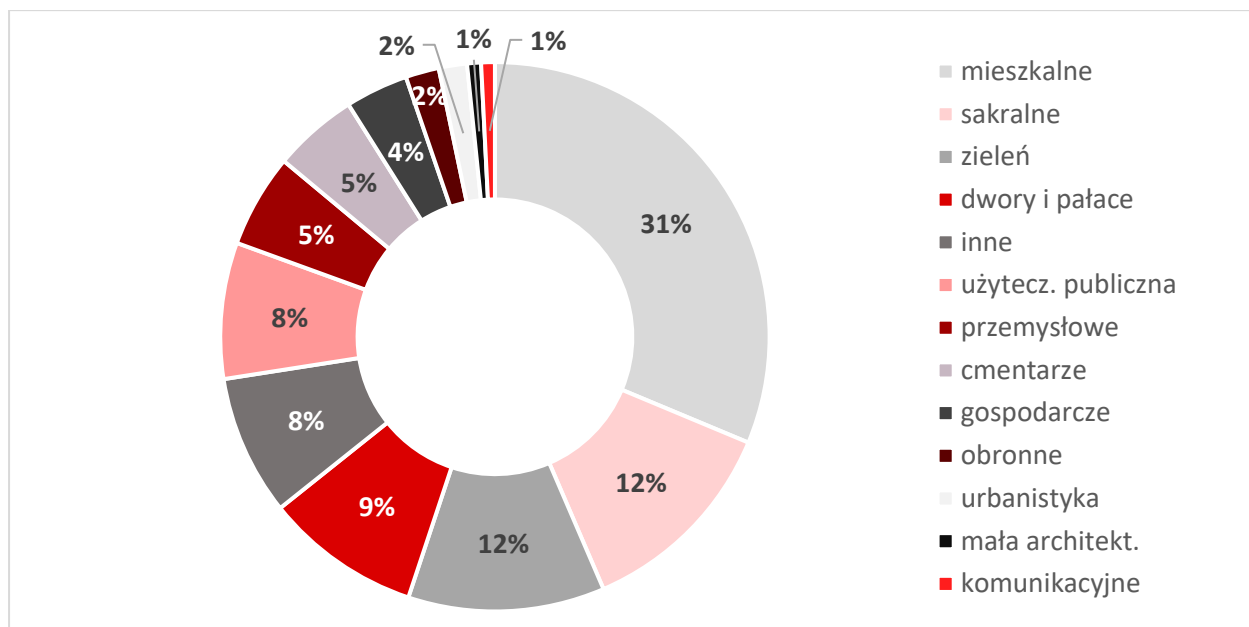
Ryc. 8. Rejestrowe zabytki nieruchome województwa mazowieckiego – według liczebności poszczególnych kategorii (2025)

Opracowanie własne na podstawie: „Zestawienie danych statystycznych z rejestru zabytków - zabytki nieruchome” – dane na dzień 30 maja 2025 r. (<https://dane.gov.pl/pl/dataset/154/resource/67119,zestawienie-danych-statystycznych-z-rejestru-zabytkow-zabytki-nieruchome/table>)

Przy tak nierównym rozkładzie kategorii wszelka zbiorcza statystyka jest bardzo zawodna. Chcąc być rzetelnym trzeba np. wykluczać do odrębnej analizy zabytki mieszkalne, a pozostałe jedenaście kategorii analizować razem. Powoduje to rozproszenie obrazu diagnostycznego. Będziemy więc łączyć ujęcia całościowe i częściowe.

Ryc. 9. Rejestrowe zabytki nieruchome województwa mazowieckiego – udział procentowy poszczególnych kategorii (2025)

Opracowanie własne na podstawie danych NID na dzień 30 maja 2025 r.

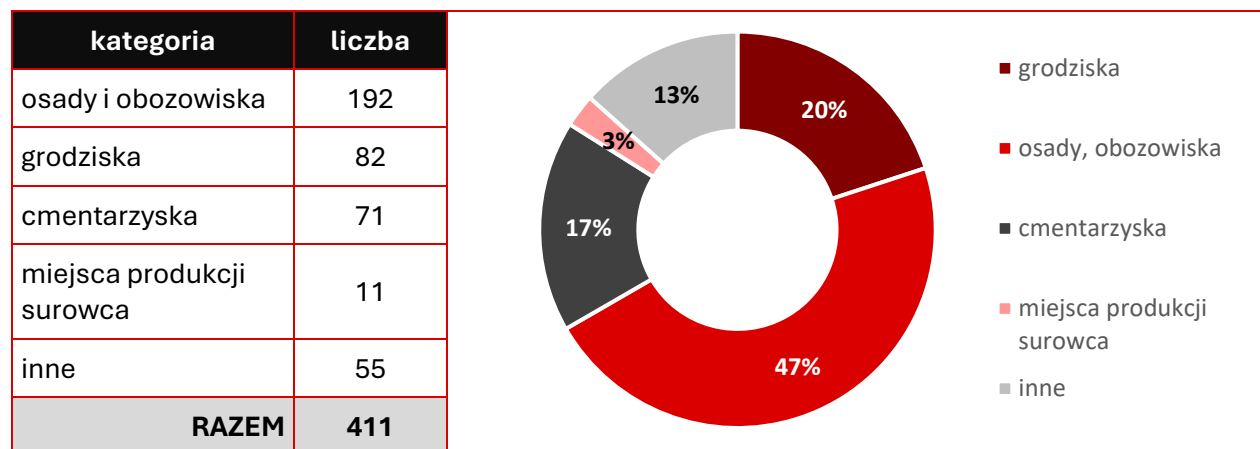
2.2.2. Zabytki ruchome

Zgodnie z zapisami art. 6 ust. 1 pkt 2 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. *o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami*, ochronie i opiece podlegają także zabytki ruchome, będące w szczególności: dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej, kolekcjami, numizmatami, pamiątkami historycznymi, militariami, wytworami techniki, środkami transportu, materiałami bibliotecznymi, instrumentami muzycznymi, wytworami sztuki ludowej i rękodzieła, przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji. Jak wyjaśnia NID, do rejestru zabytków ruchomych wpisywane są również niewymieniane w ustawie obiekty, których „ruchomość” jest problematyczna, takie jak: detal architektoniczny, dekoracja architektoniczna (polichromie, sztukaterie), a nawet elementy tzw. małej architektury (obiekty o charakterze czysto dekoracyjnym, np. rzeźby ogrodowe, obiekty niekubaturowe, np. nagrobki cmentarne, kapliczki przydrożne, a nawet stale połączone z podłożem elementy wyposażenia wnętrz, jak różnego rodzaju struktury ołtarzowe, epitafia itp.). Obiekty tego typu, jeżeli mają znaleźć się w rejestrze zabytków lub w ewidencji, muszą w pełni posiadać charakter indywidualnych, niepowtarzalnych twórców artystycznych.

2.2.3. Zabytki archeologiczne

Wg art. 3 ust. 4 ustawy zabytek archeologiczny to „zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”. Są to pozostałości terenowe pradziejowego i historycznego osadnictwa, cmentarzyska, kurhany oraz relikty działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej. Zabytki archeologiczne stanowią o tyle szczególną grupę zabytków, że jako obiekty rozproszone, występujące w zasadzie wszędzie, także z dala od terenów współcześnie zamieszkałych, są szczególnie narażone na dewastację czy kradzieże³. W większości przypadków nie jest możliwe objęcie zabytków archeologicznych monitoringiem. Toteż w odniesieniu do tych zabytków szczególne znaczenie ma edukacja. Drugą specyficzną cechą tej kategorii zabytków jest niewielka procentowo ich reprezentacja w rejestrze zabytków, toteż w stosunku do tej kategorii zabytków rejestr nie jest absolutnie miarodajny co do ich faktycznej liczby. Dla województwa mazowieckiego liczba nieruchomych zabytków tego typu objętych wpisem do rejestru wg danych NID na 2025 rok wynosiła **411** (ósme miejsce w kraju). Liczbę tę potwierdza szczegółowy wykaz umieszczony przez Narodowy Instytut Dziedzictwa na portalu Dane Publiczne pt. „Rejestr zabytków archeologicznych”. Wykaz NID wskazuje na następującą liczbę obiektów w kategoriach.

Ryc. 10. Rejestrowe zabytki archeologiczne województwa mazowieckiego – liczebność i udział procentowy poszczególnych kategorii (2025)

Opracowanie własne na podstawie danych NID na dzień 30 maja 2025 r.

2.2.4. Dziedzictwo niematerialne

Polska ratyfikowała **Konwencję UNESCO z 2003 r. w sprawie ochrony niematerialnego dziedzictwa kulturowego** w 2011 r. Jest to podstawowy dokument, na którym bazują działania

³ Każdy obiekt archeologiczny, niezależnie od własności gruntu, na którym został odnaleziony, jest własnością Państwa, a wszelkie prace archeologiczne oraz poszukiwania zabytków prowadzone bez zgody właściwego konserwatora zabytków są niezgodne z prawem.

z tego zakresu, ponieważ co prawda zarówno Konstytucja RP, jak i szereg ustaw daje podstawy do zabezpieczenia dziedzictwa niematerialnego w Polsce, jednak należy pamiętać, że kluczowa ustawa z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami historycznie wywodziła się z aktów sięgających początków niepodległości Polski, chroniących głównie dziedzictwo materialne. O ile działania wobec fizycznych obiektów ukierunkowane są głównie na ich materialną trwałość jako podstawę dla innych działań, o tyle sednem istnienia dziedzictwa niematerialnego jest kontynuacja trwania przekazu międzypokoleniowego jego treści. Stąd w klasyfikacji i systemie ochrony dziedzictwa niematerialnego wykorzystuje się szeroko dostosowane do ich specyfiki zapisy Konwencji.

Konwencja UNESCO porządkuje przejawy dziedzictwa niematerialnego w pięciu obszarach, zwanych „domenami”. Po dostosowaniu do polskiej specyfiki i lokalnych fenomenów kulturowych przez Zespół ds. Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego obradujący przy Ministrze Kultury i Dziedzictwa Narodowego (MKiDN), zdecydowano się na następujący podział:

1. Tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;
2. Sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne;
3. Praktyki społeczno-kulturowe;
4. Wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;
5. Wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Wdrażanie Konwencji zostało powierzone przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego Narodowemu Instytutowi Dziedzictwa. Do działań wdrażających należy prowadzenie Krajowej listy niematerialnego dziedzictwa kulturowego, który stanowi jeden z elementów Programu. Lista ta dostępna jest na stronie niematerialne.nid.pl i w chwili sporządzania tej diagnozy zawiera 116 wpisów, z których nie wszystkie można przypisać do określonego województwa. Wśród tradycji aktualnie figurujących na Krajowej liście niematerialnego dziedzictwa kulturowego, 16 odnosi się do terenu województwa mazowieckiego. Są to:

1. Umiejętność wyplatania kosza „kabłęcoka” w Lucimiu;
2. Wycinankarstwo kurpiowskie z Puszczy Zielonej;
3. Hafciarstwo z nadwiślańskiego Urzecza;
4. Wypiek bysków i nowych latek Kurpiów Puszczy Zielonej;
5. Tradycyjne święcenie pokarmów w Dąbrowie Chotomowskiej;
6. Hafciarstwo kurpiowskie z Puszczy Białej;
7. Warszawska pielgrzymka piesza na Jasną Górę;
8. Barabanienie wielkanocne w Iłży;
9. Tradycja wykonywania palm wielkanocnych Kurpiów Puszczy Zielonej;
10. Oklejanka kurpiowska z Puszczy Białej;
11. Tradycja kwestowania na Cmentarzu Stare Powązki w Warszawie jako element obchodów Dnia Wszystkich Świętych oraz Dnia Zaduszkiego;
12. Bursztyniarstwo kurpiowskie z Puszczy Zielonej;

13. Hafciarstwo kurpiowskie z Puszczy Zielonej;
14. Tkactwo dwuosnowowe powiatu węgrowskiego;
15. Tradycja wykonywania ozdób świątecznych z opłatka w Dolinie Liwca;
16. Procesja Bożego Ciała w Myszyńcu.

2.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Prawną ochronę zabytków w Polsce wprowadzono przed ponad wiekiem: w 1918 roku zaczął obowiązywać Dekret o ochronie dzieł i dóbr kultury. Dziesięć lat później zastąpiło go Rozporządzenie Prezydenta Rzeczypospolitej (1928), które obowiązywało jeszcze długo po II wojnie światowej, aż do 1962 roku.

Obecnie obowiązujące formy ochrony zabytków wymienia art. 7 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jednolity Dz.U. z 2021 r. poz. 710, 954). Formy ochrony zabytków to narzędzia prawne, mające na celu zapewnienie warunków umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie, w szczególności poprzez zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla ich wartości, a także udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków. Ustawa przewiduje następujące formy ochrony zabytków:

1. wpis do rejestru zabytków,
2. wpis na Listę Skarbów Dziedzictwa,
3. uznanie za pomnik historii,
4. utworzenie parku kulturowego,
5. ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego, decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2.3.1. Zabytki wpisane do rejestru zabytków

Rejestr zabytków to jedyna bezpośrednia forma ochrony zabytków charakteryzująca się ustanowieniem pełnego nadzoru konserwatorskiego. Stosuje się ją do zabytków wybranej grupy. Wpis zabytku do rejestru odbywa się poprzez wydanie przez wojewódzkiego konserwatora zabytków decyzji administracyjnej oraz – po stwierdzeniu wykonalności decyzji – nadanie numeru rejestru. Jest to numer porządkowy w odpowiedniej księdze: A – dla zabytków nieruchomych, B – dla zabytków ruchomych, C – dla zabytków archeologicznych.

Procedura wpisu zabytku do rejestru prowadzona jest na wniosek właściciela, z inicjatywy wojewódzkiego konserwatora zabytków lub na wniosek organizacji społecznej, pod warunkiem, że uzasadnione jest to celami statutowymi tej organizacji i gdy przemawia za tym interes społeczny. W województwie mazowieckim wg danych NID zanotowano:

- 8 354 obiektów nieruchomych wpisanych do księgi A⁴,
- 23 117 obiektów ruchomych wpisanych do księgi B⁵,
- 411 zabytków archeologicznych wpisanych do księgi C⁶.

2.3.2. Zabytki wpisane na Listę Skarbów Dziedzictwa

Ta forma ochrony obowiązująca od 2016 r., dotyczy wyłącznie zabytków ruchomych. Minister Kultury i Dziedzictwa Narodowego został upoważniony ustawą do stworzenia listy obiektów ruchomych o szczególnym znaczeniu dla dziedzictwa. Dotychczas jednak lista nie powstała.

2.3.3. Pomniki Historii

W świetle obowiązujących przepisów Pomnik Historii jest jedną z pięciu form ochrony zabytków (art.7 pkt 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dn. 23 lipca 2003 r.). Zgodnie z art. 15, Prezydent Rzeczypospolitej Polskiej na wniosek ministra właściwego do spraw kultury i dziedzictwa narodowego w drodze rozporządzenia może uznać za Pomnik Historii zabytek nieruchomy wpisany do rejestru zabytków lub park kulturowy o szczególnej wartości dla kultury, określając jego granice. Uznanie za Pomnik Historii jest raczej wyróżnieniem zabytku już wpisanego do rejestru, ponieważ ustawa nie przewiduje dla niego dodatkowej ochrony poza tą, która obowiązuje od momentu wpisania do rejestru.

Narodowy Instytut Dziedzictwa ustalił oficjalny logotyp, którym oznacza się Pomniki Historii. Zgodnie z kryteriami ustalonymi przez Radę Ochrony Zabytków uznanie zabytku za Pomnik Historii jest szczególną formą podkreślenia jego znaczenia. Do tej formy ochrony można zgłosić zabytek nieruchomy o znaczeniu ponadregionalnym, o dużych wartościach historycznych, naukowych i artystycznych, mający znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturalnego, utrwalony w świadomości społecznej i stanowiący źródło inspiracji dla kolejnych pokoleń.

Ponadto muszą to być zabytki, które:

1. zachowały pierwotną kompozycję przestrzenną lub uległy nieznacznym przekształceniom,

⁴ Dane NID (<https://mapy.zabytek.gov.pl/nid/>, dostęp: maj 2025)

⁵ Dane NID (<https://nid.pl/zasoby/rejestr-zabytkow-zasoby/>, dostęp: maj 2025)

⁶ Rejestr zabytków archeologicznych (<https://dane.gov.pl/pl/dataset/210>)

2. są jednorodne stylowo lub o czytelnych i zharmonizowanych ze sobą nawarstwieniach,
3. są należycie wyeksponowane w przestrzeni miejskiej lub krajobrazie i zachowały pierwotne relacje z otoczeniem,
4. są dziełami wybitnych twórców, np.: architektów, planistów, architektów krajobrazu, ogrodników,
5. są dobrze zachowane lub w stanie pozwalającym na ich rewaloryzację,
6. są przedmiotem troski konserwatorskiej.

W województwie mazowieckim do maja 2025 r. dziesięć obiektów zostało uznanych przez Prezydenta RP za pomniki historii⁷:

2.3.4. Zabytki chronione poprzez utworzenie parku kulturowego

Utworzenie parku kulturowego to dotychczas najrzadziej stosowana forma ochrony obszarowej, stanowiąca przez samorządy dla wyróżniających się krajobrazowo terenów, z charakterystycznymi dla nich zabytkami nieruchomymi. Zgodnie z ustawą rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, może – na podstawie uchwały – utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi, charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej. Gmina jest zobowiązana, aby równolegle uchwalić miejscowy plan zagospodarowania przestrzennego określający zasady kształtowania chronionej przestrzeni z poszanowaniem zidentyfikowanych wartości.

Parki kulturowe o szczególnej wartości mogą być uznane za pomnik historii.

W województwie mazowieckim istnieje pięć parków kulturowych:

- (1) **Park Kulturowy „Ossów Wrota Bitwy Warszawskiej 1920 roku”** obejmujący teren związany z bitwą warszawską 1920 roku, w tym Ossów i okoliczne tereny.
- (2) **Park Kulturowy Stary Radom** obejmujący historyczne centrum Radomia, z zabytkami i terenami związanymi z historią miasta.
- (3) **Wilanowski Park Kulturowy** obejmujący teren Wilanowa, z zabytkami i parkami.
- (4) **Park Kulturowy Kardynała Stefana Wyszyńskiego w Andrzejewie** obejmujący zabudowania i założenie ogrodowe w Andrzejewie.

⁷ Dane ze strony: <https://www.prezydent.pl/aktualnosci/polityka-historyczna/pomniki-historii/obiekty-wpisane-na-liste-pomnikow-historii/podzial-wg-wojewodztw> (dostęp: 30 maja 2025 r.).

- (5) **Park Kulturowy „Historyczne Centrum Warszawy”** obejmujący Stare i Nowe Miasto, Trakt Królewski, ogrody Krasińskich i Saski, parki poniżej Skarpy oraz Łazienki Królewskie.

2.3.5. Ewidencje zabytków

Wojewódzka ewidencja zabytków i gminne ewidencje zabytków nie są formami ochrony zabytków w ścisłym rozumieniu (nie są wymienione w art. 7 UOZ), ale są narzędziem zwiększenia skuteczności ochrony zabytków. Wojewódzkie i gminne ewidencje zabytków są podstawowym źródłem informacji o zasobie zabytkowym. Na poziomie województwa ewidencja jest prowadzona przez WKZ w formie kart ewidencyjnych zabytków, znajdujących się na terenie województwa mazowieckiego.

Z kolei na poziomie gminy wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi **gminną ewidencję zabytków** (GEZ) w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomości z terenu gminy. W skład gminnej ewidencji zabytków wchodzi zabytki nieruchomości wpisane do rejestru zabytków, inne zabytki nieruchomości znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także osobna grupa zabytków nieruchomości wyznaczonych przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

W kontekście przedstawionych dalej (w rozdziale 2.5.) badań ankietowych można stwierdzić, że częstym problemem w gminach województwa mazowieckiego jest brak wiedzy o obowiązku prowadzenia GEZ oraz brak świadomości szans jakie wynikają z posiadania gminnej ewidencji zabytków. Gminy bardzo często nie powierzają prowadzenia zadań związanych z GEZ konkretnej osobie, więc brak jest ciągłości realizacji powierzonych zadań i nie następuje gromadzenie doświadczenia. W gminach występują często następujące elementy stanu faktycznego:

- całkowity (zamierzony) brak gminnej ewidencji zabytków wynikający z obawy przed niezadowoleniem mieszkańców;
- brak gminnej ewidencji zabytków wynikający z niezrozumienia potrzeby ochrony zabytków i nienadania temu zadaniu odpowiedniego priorytetu;
- niewłaściwie opracowane gminne ewidencje (brak kart adresowych, nieaktualne karty, nieprawidłowo wykonane karty, wybiórcze włączanie obiektów, utożsamianie spisów zabytków zawartych w gminnych programach opieki z gminną ewidencją zabytków, brak zarządzeń o przyjęciu GEZ⁸);
- nieaktualna gminna ewidencja zabytków (brak wiedzy o aktualnym stanie zabytków, utrzymywanie w zasobach obiektów nieistniejących, brak okresowej aktualizacji ewidencji

⁸ Ponieważ prowadzenie gminnej ewidencji zabytków jest zadaniem wójta, burmistrza lub prezydenta miasta, właściwą formą przyjęcia GEZ jest zarządzenie tego organu, bez konieczności uchwały rady gminy.

zarówno w aspekcie usuwania z niej zbytków nieistniejących, jak i poszerzania zasobu o zabytki nowo rozpoznane);

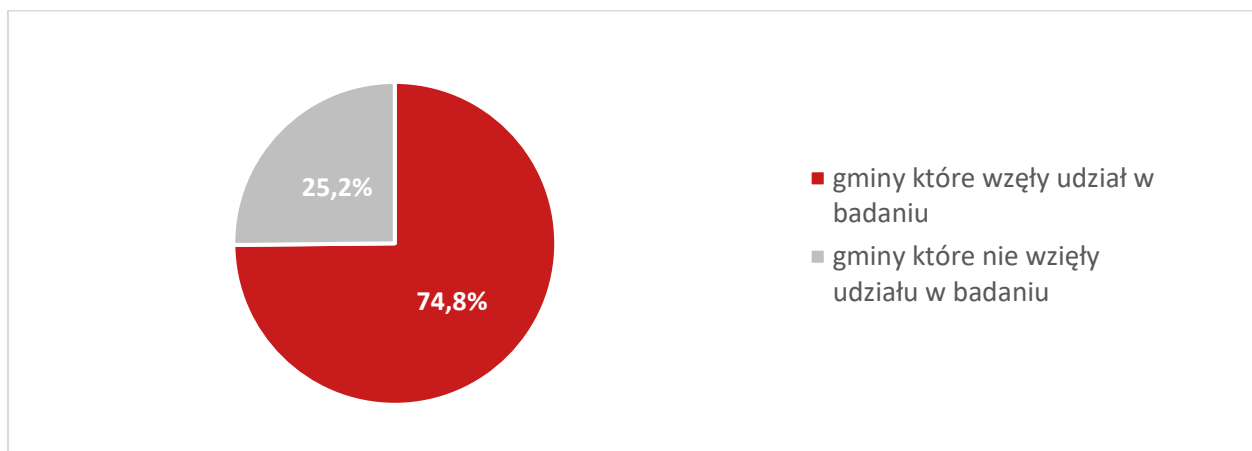
- brak informacji dla mieszkańców o GEZ wywieszonej na BIP i na stronie gminy, brak jasnej informacji dla mieszkańca czy i w jakim zakresie dany budynek objęty jest ochroną;
- brak działań edukacyjnych.

W wyniku nowelizacji ustawy w 2010 r., ewidencja zabytków uzyskała istotne znaczenie w systemie prawnym ochrony dziedzictwa. Choć nie wywołuje takich samych skutków prawnych jak wpis do rejestru zabytków, to jednak wiąże się z powstaniem po stronie właściciela lub posiadacza określonych obowiązków. Dotyczą one przede wszystkim konieczności uzgadniania z wojewódzkim konserwatorem zabytków decyzji administracyjnych, takich jak pozwolenie na budowę (w tym rozbiórkę obiektu), decyzja o warunkach zabudowy, lokalizacji celu publicznego czy inne rozstrzygnięcia ingerujące w substancję lub otoczenie zabytku.

2.4. GEZ i POZ w województwie mazowieckim – badanie ankietowe

Od 11 lipca do 27 sierpnia 2025 roku Departament Kultury, Promocji i Turystyki Urzędu Marszałkowskiego Województwa Mazowieckiego w Warszawie przeprowadził badanie ankietowe⁹ wśród gmin województwa mazowieckiego, dotyczące gminnych ewidencji zabytków (GEZ) i gminnych programów opieki nad zabytkami (GPOZ). W badaniu wzięło udział 235 z 314 gmin, co stanowi 74,8% ogólnej liczby gmin województwa. 79 gmin nie odpowiedziało na ankietę.

Ryc. 11. Uczestnictwo gmin województwa mazowieckiego w badaniu

Opracowanie własne

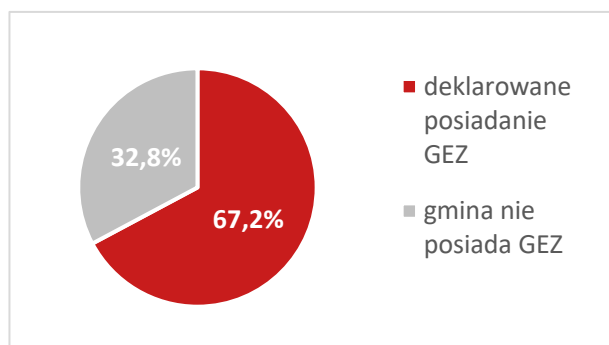
⁹ Opracowanie ankiety: Dominika Piluk i Bartłomiej Skowron.

Można zakładać, że wśród gmin, które nie wzięły udziału w badaniu, odsetek posiadania GEZ i GPOZ może być nieco mniejszy niż wśród gmin, które odpowiedziały na ankietę, tak więc wyniki ankiety mogą być raczej nieznacznie przeszacowane niż niedoszacowane.

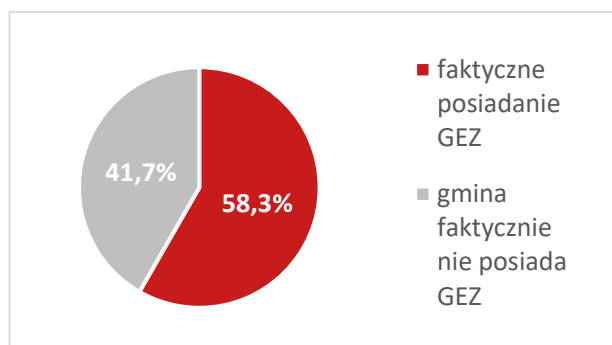
2.4.1. GEZ w województwie mazowieckim 2025

Z badania ankietowego wynika, że 67,2% gmin (a więc ponad dwie trzecie) zadeklarowało posiadanie GEZ. Jednak faktycznie gminną ewidencję zabytków prowadzi jedynie 58,3% przebadanych jednostek samorządu lokalnego.

Ryc. 12. Gminy deklarujące posiadanie GEZ

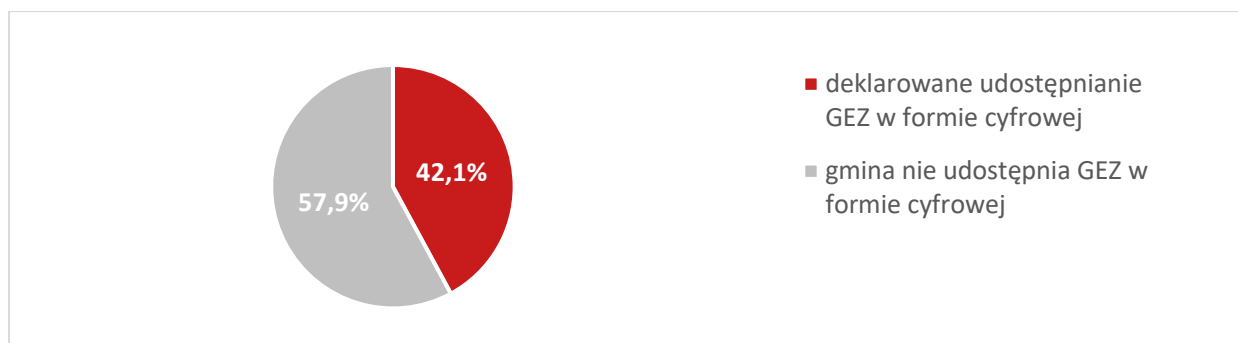
Ryc. 13. Gminy faktycznie posiadające GEZ

Opracowanie własne

Różnica 8,9 punktu procentowego między deklarowaną a faktyczną liczbą GEZ wynika z mylnych interpretacji lub braku pełnej wiedzy samorządów gminnych o obowiązkach ustawowych. Zgodnie z art. 22 ust. 1 pkt 5 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami to wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków. Zatem formalnie GEZ powinien zostać przyjęty wyłącznie zarządzeniem wójta (burmistrza, prezydent miasta).

Ryc. 14. Gminy udostępniające GEZ w formie cyfrowej

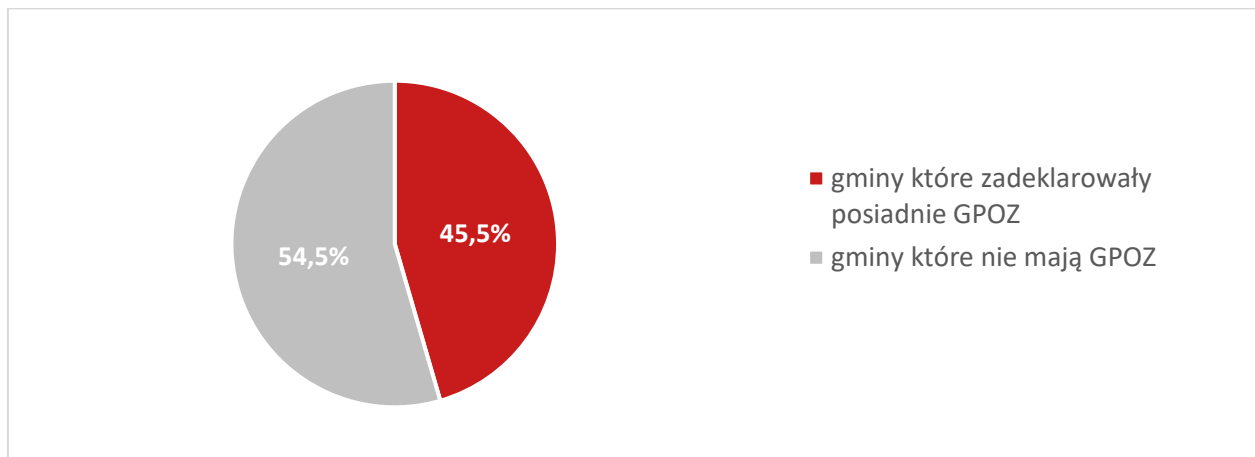
Opracowanie własne

Udostępnianie ewidencji w formie cyfrowej zadeklarowało 42,1% gmin. Oznacza to, że mniej niż połowa gmin zapewnia mieszkańcom i interesariuszom łatwy dostęp online do ewidencji zabytków, co ogranicza przejrzystość i wykorzystanie danych w procesach planistycznych oraz w aktywizacji społeczności lokalnych.

2.4.2. GPOZ w województwie mazowieckim 2025

W przypadku gminnych programów opieki nad zabytkami w gminach województwa mazowieckiego sytuacja również nie jest satysfakcjonująca – jedynie 45,5% gmin posiada GPOZ. Ponad połowa jednostek nie realizuje więc ustawowego obowiązku (art. 87 ustawy). Obniża to istotnie skuteczność lokalnej i regionalnej polityki ochrony dziedzictwa.

Ryc. 15. Gminne programy opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim

Opracowanie własne

2.4.3. Podsumowanie wyników badania ankietowego

Choć badanie ankietowe potwierdza rosnącą świadomość gmin województwa mazowieckiego w zakresie ochrony zabytków, narzędzia takie jak GEZ czy GPOZ wciąż nie są powszechne ani w pełni wykorzystywane. Braki w zakresie dostępności cyfrowej, różnice między deklaracjami a faktycznym stanem oraz niski odsetek gmin, które posiadają gminny program opieki nad zabytkami, wskazują na konieczność intensyfikacji działań wspierających samorządy w obszarze świadomości prawnej, wiedzy merytorycznej i sprawności organizacyjnej.

Gminne ewidencje zabytków i gminne programy opieki nad zabytkami stanowią kluczowe narzędzia w systemie ochrony dziedzictwa kulturowego. Umożliwiają one nie tylko dokładne rozpoznanie i dokumentację zasobu zabytkowego na poziomie lokalnym, lecz także planowanie skutecznych działań służących zachowaniu i popularyzacji wartości historycznych, artystycznych i naukowych. Co więcej, wpisują się w szerszą wizję rozwoju jednostek samorządu lokalnego, wspierając między innymi rozwój turystyki, edukacji czy lokalnej przedsiębiorczości a także umacniając markę terytorialną gminy.

3. Analiza wyników diagnozy i wnioski strategiczne

3.1.1. Analiza interesariuszy

We wstępnej fazie przygotowywania Programu opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2026–2029 przeprowadzono – podobnie jak w programie poprzednim – analizę interesariuszy Programu. W tym celu:

1. Wytypowano dwie grupy podmiotów powiązanych z Programem:
 - a. podmioty, na które Program będzie oddziaływać (ta grupa to interesariusze bierni Programu),
 - b. podmioty, które będą (lub można spodziewać się, że będą) oddziaływały na Program (ta grupa z kolei to interesariusze czynni Programu).
2. Z kolei w grupie interesariuszy czynnych wytypowano dwie podgrupy:
 - a. b e n e f i c j e n t ó w Programu (a więc te podmioty, na które Program będzie oddziaływać pozytywnie) oraz
 - b. p o s z k o d o w a n y c h (a więc tych, którzy mogą ewentualnie doznać niezamierzonego negatywnego oddziaływania Programu).
3. Następnie w grupie interesariuszy czynnych wskazano także dwie podgrupy:
 - a. w s p i e r a j ą c y c h (tych, którzy potencjalnie mogą oddziaływać pozytywnie na osiągnięcie celów Programu),
 - b. p r z e c i w n i k ó w (tych, którzy mogą na osiągnięciu celów Programu oddziaływać negatywnie).
4. Na koniec w każdej grupie uwzględniono możliwość pojawienia się nie tylko interesariuszy bezpośrednich, ale i pośrednich – takich, którzy nie mają z Programem bezpośrednich relacji oddziaływania, ale oddziałują lub doznają oddziaływania Programu pośrednio (np. za pośrednictwem innego interesariusza).

Trzy kluczowe grupy beneficjentów, to

- **właściciele zabytków,**
- **władze samorządowe,**
- **mieszkańcy poszczególnych wspólnot lokalnych województwa.**

Wszyscy oni mogą jednocześnie wspierać Program i korzystać z jego realizacji, ale też mogą podejść do ustaleń Programu obojętnie lub nawet z niechęcią. Dlatego niezbędna jest praca promocyjno-komunikacyjna skierowana do tych grup adresatów.

Tab. 3. Analiza interesariuszy Programu

	Wpływ POZYTYWNY	Wpływ NEGATYWNY
Interesariusze BIERNI	BENEFICJENCI ■ Mieszkańcy (wzmocnienie tożsamości lokalnej, poprawa krajobrazu kulturowego, wzrost atrakcyjności życia, wzrost poczucia dumy ze swojego miejsca zamieszkania, wzrost aktywności kulturalnej i społecznej, zdobycie wiedzy dotyczącej dziedzictwa) ■ Właściciele zabytków (nowe możliwości dbania o ich stan, nowe instrumenty wsparcia, dostęp do środków) ■ Samorządy lokalne (promocja miejscowości, zahamowanie emigracji dzięki poczuciu kulturowego zakorzenienia) ■ Organizacje pozarządowe (nowe instrumenty działań na rzecz wspierania organizacji promujących dziedzictwo) ■ Przedsiębiorcy (nowa wiedza co do zarządzania zabytkiem wykorzystywanym biznesowo) ■ Media (nowe ciekawe pola działań w zakresie edukacji społeczeństwa w kwestii ochrony i opieki nad zabytkami)	POSZKODOWANI NIE MA PODMIOTÓW OBIEKTYWNE POSZKODOWANYCH PROGRAMEM
Interesariusze CZYNNI	WSPIERAJĄCY ■ Samorząd województwa (dotacje ze środków własnych i RPO, organizowanie programów, kampanii i badań) ■ Wojewódzki Konserwator Zabytków (całościowa współpraca ze wsparciem finansowym) ■ Narodowy Instytut Dziedzictwa (współpraca w uzasadnionych przypadkach bez wsparcia finansowego) ■ Samorządy lokalne (finansowanie, inicjowanie przedsięwzięć, wspieranie edukacji o dziedzictwie) ■ Organizacje pozarządowe (realizowanie zadań publicznych w ramach programu, realizowanie własnej aktywności na rzecz dziedzictwa kulturowego, edukacja w zakresie dbałości o zabytki) ■ Przedsiębiorcy (prowadzenie działalności w obiektach zabytkowych i związana z tym dbałość o stan ich zachowania) ■ Media (promocja celów Programu) ■ Mieszkańcy (dostarczanie wiedzy historycznej, wspieranie przedsięwzięć związanych z programem) ■ MROT (Wspieranie tworzenia szlaków kulturowych)	PRZECIWNICY ■ Mniej świadome samorządy lokalne (niebezpieczeństwo ignorowania ustaleń Programu) ■ Mniej świadomi mieszkańcy (ograniczenie swobody działań wobec chronionych elementów dziedzictwa, konieczność przestrzegania zasad) ■ Deweloperzy (ograniczenia swobody przekształcania krajobrazu kulturowego) ■ Firmy reklamowe (możliwe zmniejszenie dochodów z reklamy outdoor)

Opracowanie: W. Kłosowski

3.1.2. Wnioski i rekomendacje strategiczne

Wnioski strategiczne zostały sformułowane w oparciu o ustalenia niniejszej diagnozy oraz czteroletnie doświadczenie wdrażania poprzedniego Programu opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim 2022–2025.

1. Podstawowym parametrem pokazującym zaangażowanie samorządów lokalnych z terenu województwa mazowieckiego w opiekę nad zabytkami są **zsumowane roczne wydatki budżetów gmin (w tym miast na prawach powiatu) na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami** (rozdział 92120 klasyfikacji budżetowej). Według danych dostępnych w chwili sporządzania poprzedniej diagnozy (2019) wydatki te wynosiły **55 350 114,64 zł** ogółem, co dawało **10,03 zł na mieszkańca** i sytuowało województwo mazowieckie na **dziesiątym miejscu** na 16 województw w Kraju. Po czterech latach (2023) wydatki te wyniosły **82 740 393,44 zł** (wzrost o **49,5%**). Per capita wydatki wzrosły z 10,03 zł do **15,01 zł** sytuując województwo mazowieckie o dwa miejsca wyżej, **na miejscu ósmym w Kraju**. A więc proces odrabiania strat z okresu pandemii w województwie mazowieckim przebiegł efektywniej niż średnio w Polsce. Należy brać pod uwagę, że **poprzedni program mógł być jednym z czynników powodujących wzrost zaangażowania gmin w opiekę nad zabytkami**.
2. Na podstawie doświadczenia uzyskanego przy wdrażaniu projektów strategicznych poprzedniego Programu podtrzymano identyfikację **trzech kluczowych obszarów problemów i potrzeb**, na które odpowiadały działania poprzedniego programu:
 - Niewystarczająca świadomość wartości dziedzictwa wśród interesariuszy, niewłaściwe postawy interesariuszy wobec dziedzictwa, szczególnie dziedzictwa mniej oczywistego, które często nie jest objęte formą ochrony zabytków, jak dziedzictwo XX wieku, architektura drewniana, zespoły krajobrazowe, zespoły zieleni, układy urbanistyczne i ruralistyczne, itd.
 - Potrzeba dalszej optymalizacji systemu dostępu do środków finansowych wspierających opiekę nad zabytkami w województwie mazowieckim,
 - Potrzeba dalszego doskonalenia narzędzi działania w zakresie opieki nad zabytkami, w tym usprawnienia przepływu informacji i wzmacniania środowiska specjalistów i interesariuszy.
- Rekomenduje się kontynuowanie w obecnym Programie 2026 – 2029 wszystkich działań, które w poprzednim Programie sprawdziły się jako efektywne i skuteczne dla osiągania celów w obszarze opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim. Program 2026–2029 powinien przewidywać kontynuację, pogłębienie i poszerzenie wybranych działań.
- Rekomenduje się rozważenie nowych działań i projektów w ramach Programu 2026–2029, w tym szczególnie ukierunkowanych na opiekę nad tymi elementami dziedzictwa, które zdiagnozowano jako najbardziej narażone na szybką i bezpowrotną degradację.

3. Szczegółnej uwagi wymaga obszar tematyczny ochrony krajobrazu i opieki nad krajobrazem, w szczególności nad układami urbanistycznymi i ruralistycznymi. Warto odnotować następujące zjawiska:
- a. **Koszty chaosu przestrzennego.** Z raportu Komitetu Przestrzennego Zagospodarowania Kraju przy Prezydium PAN wynika, że koszty ekonomiczne obecnego wadliwego systemu gospodarowania przestrzenią mogą wynosić nawet 84,3 mld zł rocznie. **Z punktu widzenia tej diagnozy równie ważne są jednak koszty kulturowe i szkody w obszarze dziedzictwa materialnego¹⁰.**
 - b. **Dotychczasowy brak miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego.** Wiele gmin nie posiada planów miejscowych dla większości obszaru gminy, a do rzadkości należą MPZP, które uwzględniałyby w sposób właściwy konieczność ochrony historycznych układów przestrzennych. Brak takich planów prowadzi do niekontrolowanej zabudowy i degradacji krajobrazu kulturowego¹¹. Wprowadzenie nowych planów ogólnych gmin ma uporządkować system planowania przestrzennego i zastąpić dotychczasowe studia uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin, określając ramy dla przyszłych MPZP i decyzji o warunkach zabudowy¹². Jednak dopiero w praktyce okaże się, czy nowe rozwiązania rzeczywiście przyczynią się do skuteczniejszej ochrony krajobrazu kulturowego.
 - c. **Potrzeba ochrony krajobrazu kulturowego.** Ochrona krajobrazu kulturowego powinna być integralną częścią polityki przestrzennej gmin, uwzględnianą zarówno w planach ogólnych, standardach urbanistycznych, jak i w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego¹³.

¹⁰ Studia nad chaosem przestrzennym, cz. 1–3, red. A. Kowalewski, T. Markowski, P. Śleszyński, Warszawa 2018.

¹¹ Część tego problemu dotyczącą układów ruralistycznych omawia trafnie artykuł autorstwa J. Welc na stronie NID: https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/ochrona-historycznych-ukladow-ruralistycznych-wiejskich-w-opracowaniach-planistycznych-sporządzanych-przez-gminne-jednostki-samorządu-terytorialnego/?utm_source=chatgpt.com

¹² Więcej informacji na temat reformy planowania przestrzennego rozpoczętej w 2023 roku znajduje się stronie Ministerstwa Rozwoju i Technologii: <https://www.gov.pl/web/rozwoj-technologie/reforma-planowania-przestrzennego-2>

¹³ Zagadnienie omawia m. in. artykuł J. Welc-Jędrzejewskiej na stronie NID: https://samorząd.nid.pl/baza_wiedzy/krajobraz-kulturowy-opracowania-planistyczne-sporządzane-przez-jednostki-samorządu-terytorialnego-jako-narzedzia-jego-ochrony/?utm_source=chatgpt.com

4. Spisy rycin i tabel

4.1. Spis rycin:

Ryc. 1.	Liczba rejestrowych zabytków nieruchomych ogółem – województwami (2025)	3
Ryc. 2.	Zabytki sztuki i rzemiosła artystycznego: liczba obiektów wg województw	4
Ryc. 3.	Ruchome zabytki techniki (rejestr A i B): liczba obiektów wg województw	5
Ryc. 4.	Liczba zabytków archeologicznych (rejestr C) wg województw	6
Ryc. 5.	Pomniki Historii i miejsca Światowego Dziedzictwa UNESCO województwami	7
Ryc. 6.	Wydatki gmin z terenu poszczególnych województw na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami (dział 92120 budżetu) per capita w roku 2023	9
Ryc. 7.	Wydatki gmin w rozdziale budżetu 92120 <i>per capita</i> 2018–2023	10
Ryc. 8.	Rejestrowe zabytki nieruchome województwa mazowieckiego – według liczebności poszczególnych kategorii (2025)	11
Ryc. 9.	Rejestrowe zabytki nieruchome województwa mazowieckiego – udział procentowy poszczególnych kategorii (2025)	12
Ryc. 10.	Rejestrowe zabytki archeologiczne województwa mazowieckiego – liczebność i udział procentowy poszczególnych kategorii (2025)	13
Ryc. 11.	Uczestnictwo gmin województwa mazowieckiego w badaniu	19
Ryc. 12.	Gminy deklarujące posiadanie GEZ	20
Ryc. 13.	Gminy faktycznie posiadające GEZ	20
Ryc. 14.	Gminy udostępniające GEZ w formie cyfrowej	20
Ryc. 15.	Gminne programy opieki nad zabytkami w województwie mazowieckim	21

4.2. Spis tabel:

Tab. 1.	Wydatki gmin z terenu poszczególnych województw na ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami (dział 92120 budżetu) w roku 2023 – globalnie i per capita	8
Tab. 2.	Wydatki gmin województwa mazowieckiego na opiekę nad zabytkami (2018-2023)	10
Tab. 3.	Analiza interesariuszy Programu	23